

VESZPRÉM MEGYE BRONZ- ÉS KORA VASKORA

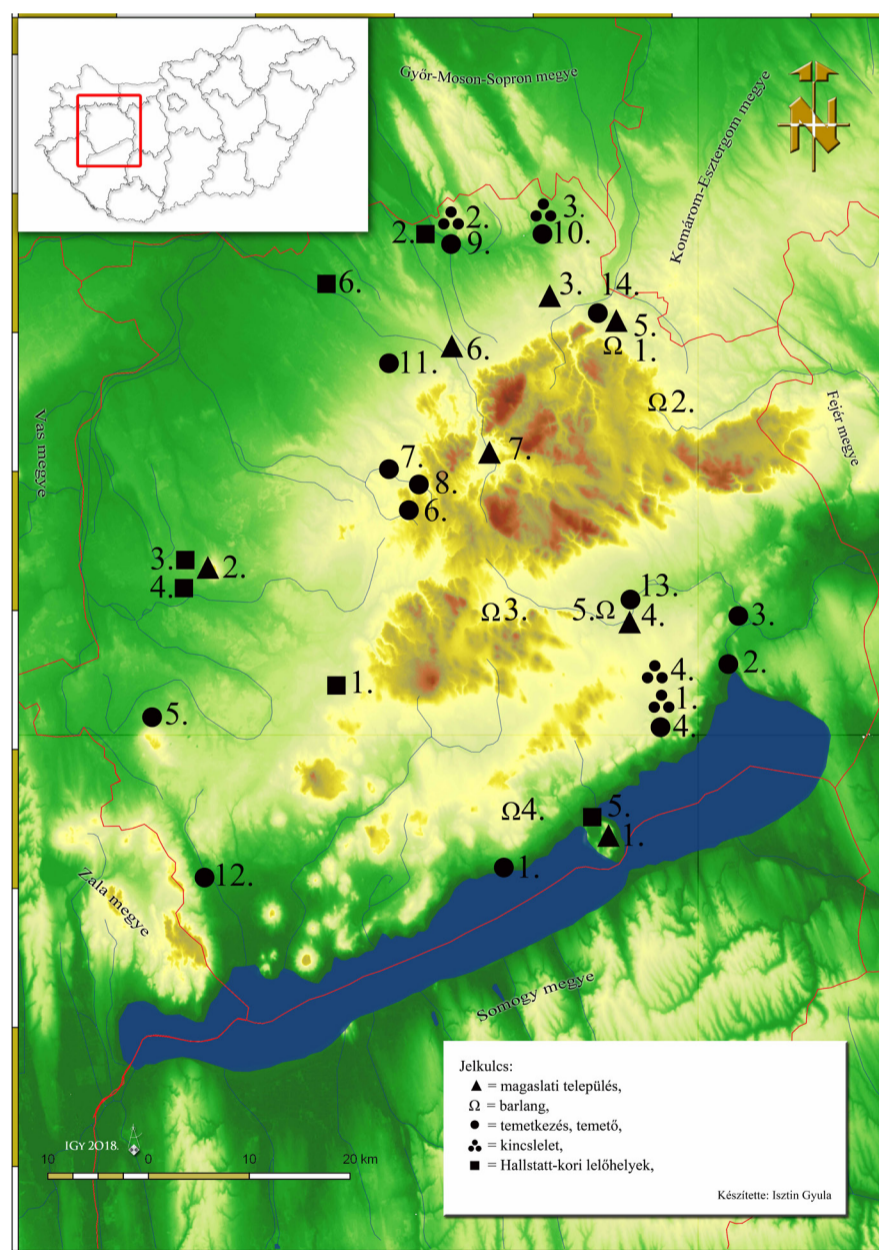
ILON GÁBOR

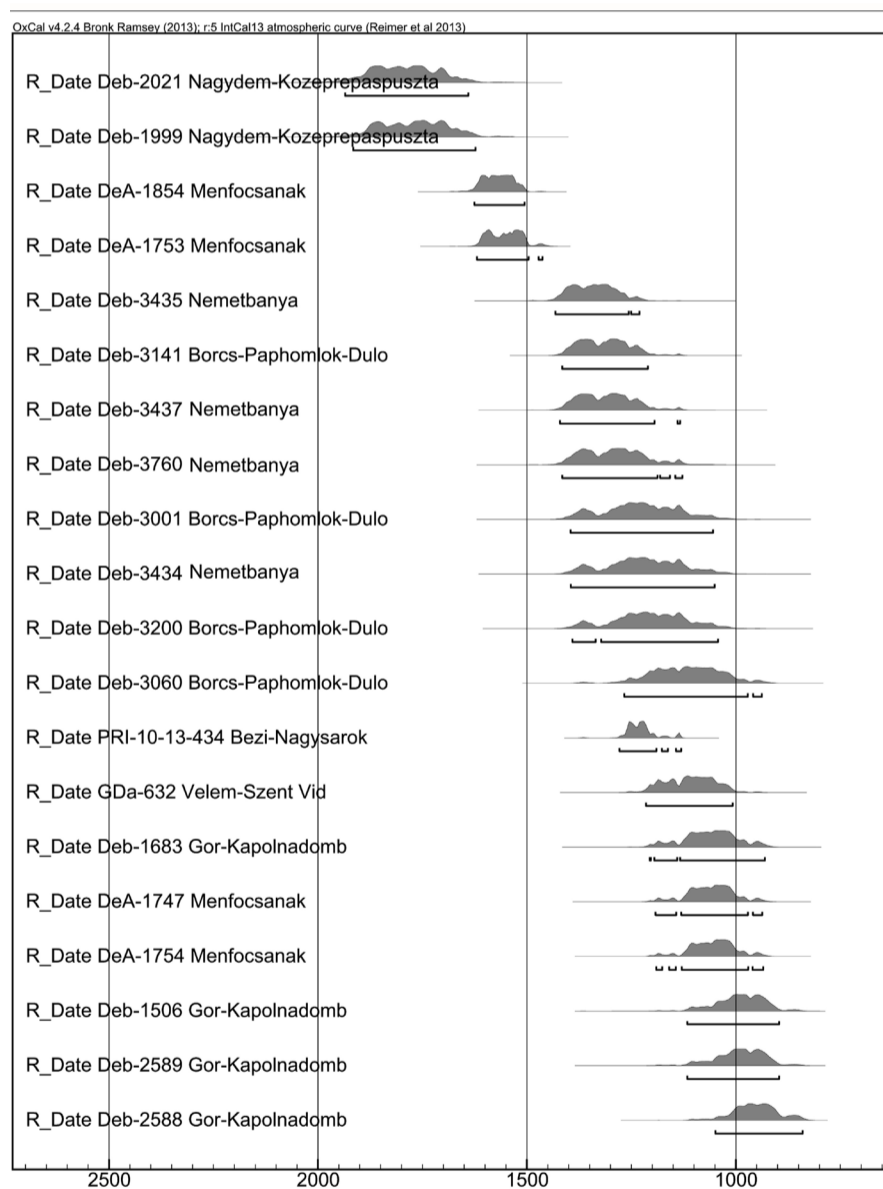
Mithay Sándor emlékére

Mithay Sándor (1915–1995)

I. Rövid kutatástörténeti és kronológiai bevezető

1. ábra: Veszprém megye fontosabb bronz- és Hallstatt-kori lelőhelyei
 magaslati település: 1. Tihany, 2. Nagysomló, 3. Bakonyszentlászló I-II.,
 4. Veszprém 5. Bakonyszentkirály I-II., 6. Bakonyszücs, 7. Bakonybél
 barlangi lelőhely: 1. Csesznek, 2. Dudar, 3. Szentgál, 4. Vászoly,
 5. Veszprém a-b
 temetkezés, temető: 1. Balatonakali, 2. Balatonfűzfő, 3. Királyszentistván,
 4. Felsőörs, 5. Csabrendek, 6. Farkasgyepű, 7. Bakonyjákó, 8. Némethánya,
 9. Nagydém, 10. Románd, 11. Ugod, 12. Lesenceistvánd-Uzsabánya, 13. Veszprém,
 14. Bakonyszentkirály
 = kincslelet : 1. Felsőörs, 2. Nagydém, 3. Románd, 4. Szentkirályszabadja
 Hallstatt-kori lelőhelyek: 1. Halimba, 2. Nagydém, 3. Nagysomló, 4. Somlósárhely, 5.
 Tihany-Óvár, 6. Vaszar
 (Készítette: Isztin Gyula)

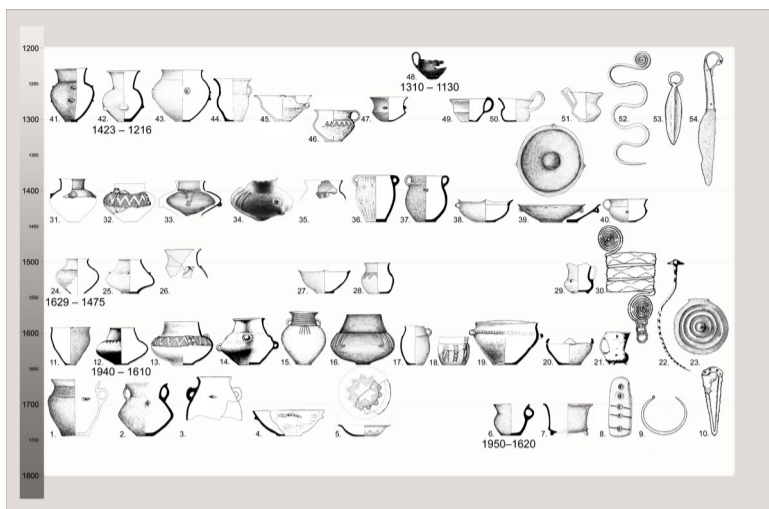

2. ábra: A nyugat-dunántúli régió radiocarbon eredményei
 Veszprém megyei adatokkal

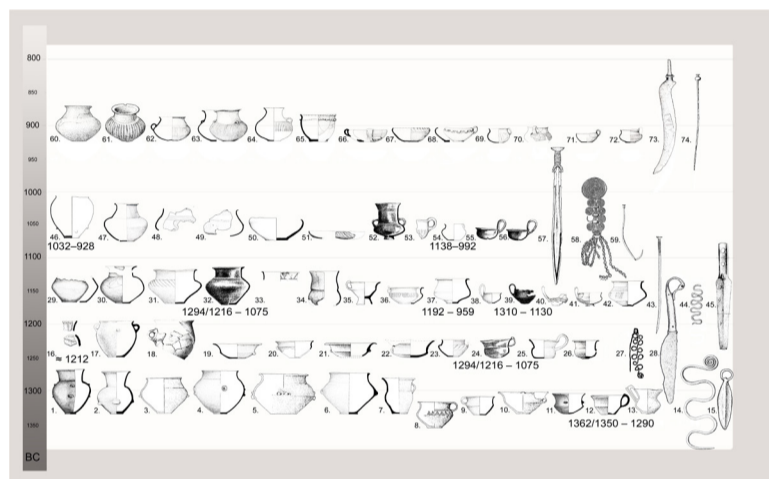
Az őskor jól ismert hármas korszakbeosztása (kőkor, bronzkor, vas-
 kor) a 19. század közepétől használatos. Christian Jürgensen Thom-
 sen (1788–1865) dán pap találmánya. Lényegében ma is ezt használjuk
 jócskán kibővítve. A bronzkor időszaka három szakaszra oszlik: ko-
 rai, középső és késői. Tanulmányomban (1. ábra) én is eszerint, de a
 legújabb felosztás szerint haladok. A bronzkort követően a kialakuló
 vaskor kezdetével is foglalkozom (2–5. ábra).

Rögtön tanulmányom kezdetén meg kell jegyeznem: egy új régészeti
 korszak kezdetét – ma már ezt jól tudjuk és látjuk – mindig egy hosz-

ILON GÁBOR: VESZPRÉM MEGYE BRONZ- ÉS KORA VASKORA

3. ábra: A halomsíros időszak edény tipokronológia CI4 adatokkal (A szerző tervei és mások tárgyraizai alapján összeállította: Isztin Gy.)

4. ábra: Az urnamezős időszak edény tipokronológiája CI4 adatokkal (A szerző tervei és mások tárgyraizai alapján összeállította: Isztin Gy.)

Müller-Kape 1959 Sobibym	Sperber 1987 Deutschland-Schwitz	Rychner et al. 1995 Dendroglaton	Pann 1998 NO-Alpenvorland	Weninger - Jung 2009 Kastana 14C Level	Tarján - Csécsár 2014 Slovenien 14C	Bóna 1996, 1994 Kemenczei 2005 Ungarn	NW-Transdanubien 14C 1 e. cal BC
7. Jb. Ha C1	740	Ha B3	II III				
8. Jb. Ha B3	SB IIIb	Ha B2 900 950 980	II III				
9. Jb. Ha B2(7)	SB IIIa	Ha A2 1020	I II				
10. Jb. Ha B1	SB IIIc	1085					
11. Jb. Ha A2	SB IIIa	1155					
12. Jb. Ha A1	SB IIIa	1225					
13. Jb. Br	D2	1295					
14. Jb. Br C	D1	1365 v. Chr					

5. ábra: A bronzkor szinkronikus időrendje CI4 adatokkal (A szerző tervei alapján összeállította: Isztin Gy.)

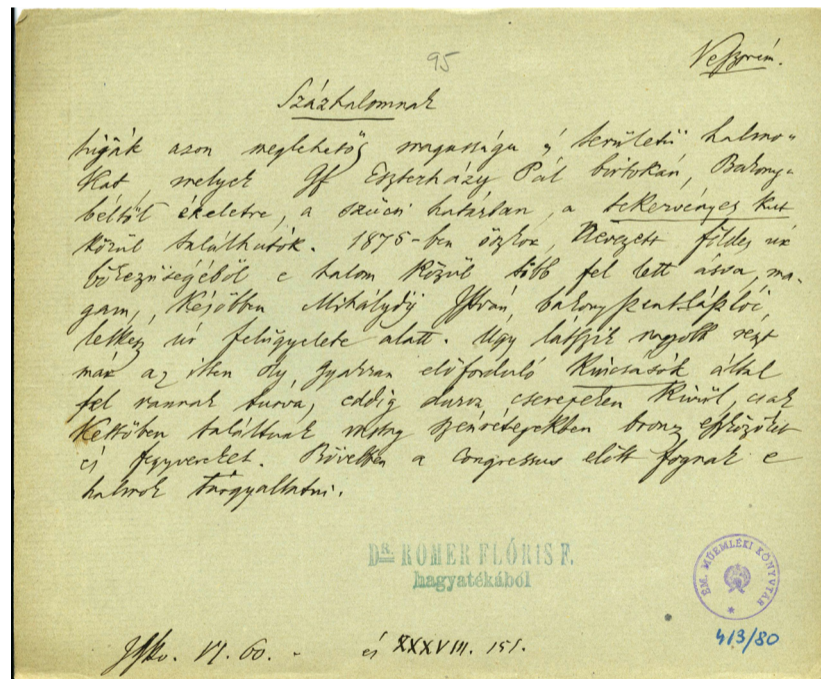
szabb átmeneti időszak előzi meg, amikor a korábbi / aktuális nyersanyag (jelen esetben a bronz) mellett megjelenik az új (e munka kapcsán a vas). Évszázadok kellenek mindig ahhoz, amíg a technikai újítás elterjed és általánossá válik. Ennek kiváló példáját ismerjük Veszprém megyéből. A szentkirályszabadjai, viselet részeit tartalmazó bronzkincsben (ILON 1998, 184–186, Tab. I. 3) ugyanis, amit a Kr. e. 13–11. századra keltezünk egy vasból készített tű is van. Az urnamezős korszak ezen évszázadainak Európájából, a Kárpát-medencétől Franciaországig mindösszesen csupán II helyről van vastárgyról tudomása a legújabb kutatásnak (MIKETTA 2017, 144, 147, Liste I, Abb. 1).

A megye bronzkorral foglalatossodó régészeti kutatásának első nagy alakja természetesen a hazai régészet „atyja” Rómer Flóris (6. ábra).

Bencés szerzetesként Bakonybélien is élt. Később, az 1850-es években már a győri Bencés Gimnázium tanáraként diákjaival rendszeres kirándulásokat tett az általa hön szeretett Bakonyban. Erről szóló hírlapi beszámoló könyv alakban (RÓMER 1859) is megjelentek. E munkájának köszönhetően 1860-tól a Magyar Tudományos Akadémia levelezőtagja lett. Az első, kultúrához köthető, ma a középső bronzkori Mészbetétes kerámia kultúrája elnevezésű leletcsoportot – bár korát még nem tudta – ő különítette el „Pannon kerámia” néven (ILON – UGHY 1995, 281). A korán elinduló helyi gyűjtés egyik első képviselője Mihály István bakonyzentlászói plébános 1867–1902 között működött. Kapcsolatot tartott Rómer Flórisal, aki néhány, ré-

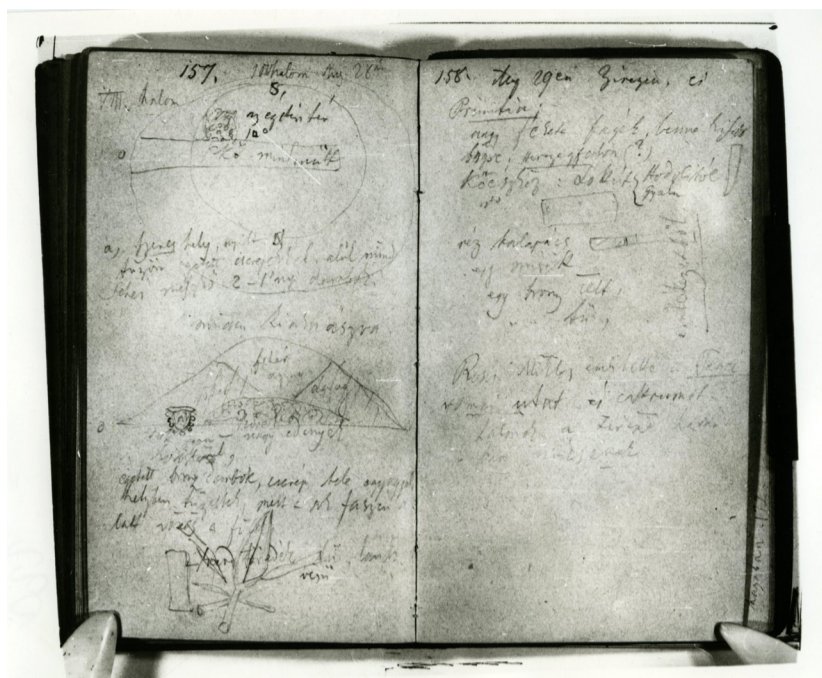
6. ábra: Rómer Flóris arcképe

7. ábra: Rómer Flóris feljegyzése a Százhalomról

gészeti kutatásait leíró levelét az Archaeologiai Értesítőben közölte. Rómerrel és Friedrich Bélával 1875–76-ban a bakonyzücsi határban, a Tekervényes kút melletti dűlőben, amit a régészeti szakirodalom 1878 óta Százhalomként ismer, több – pontos számukat nem tudjuk – halomsírt ástak meg. Ezekben állítólag csontvázas, de hamvasztásos sírokat bizonyosan találtak (MITHAY 1978; MRT 4, 23; KEMENCZEI 1991, 77, Taf. 64. 291; ILON 2015, 145–148, 1–2. kép). Kés, lándzsacsúcsok és csésze azonosítását Rómer feljegyzéséből és rajzai alapján (7–8. ábra) el lehetett végezni. Ezzel kezdetét vette a Halomsíros kultúra kutatása a Bakonyban. 1899-ben Récsey Viktor húsz, valószínűleg késő bronzkori halmot vágatott át ugyancsak a bakonybéli határban (MRT 4. 22–23). Mihály nem mellékesen külön figyelemmel gyűjtötte a kőeszközöket. Ezek két kötetes, általa vezetett leltárkönyve ma a Laczkó Dezső Múzeum Régészeti Adattárának egyik féltett kincse (MRT 4, 7). A tárgyak feldolgozását – köztük a bronzkori kőeszközöket – Horváth Tünde (2001) végezte el. A térség nagy gyűjteményével (közel 1000 db

ILON GÁBOR: VESZPRÉM MEGYE BRONZ- ÉS KORA VASKORA

8. ábra: Rómer Flóris Jegyzőkönyvének részlete az egyik halomról és tárgyainak rajzával (A hajdani Kulturális Örökségvédelmi Hivatal, Budapest, Könyv- és kéziratárából)

tárgy)¹ rendelkezett a pápai Református Kollégium (BORSOS 1899). Benne számos bronz- és vaskori régiséget őriztek, amelyek egy része megyei eredetű. Sajnálatos, hogy ez a gyűjtemény a múlt század végén nem fejlődött önálló múzeummá, ráadásul a gyűjtemény maradéka² máig rendezetlen.

Sümege környékének önzetlen, leletmentő és nagy kedvvel publikáló, valamint a Dunántúl kutatóinak jó példát mutató régésze volt Darnay Kálmán (NÉMETH 1964). A megye egyik legjelentősebb, a bronzkori megtelepedést is igazoló temetőjének, a csabrendekinek (1. ábra 5. ●) emlékeit mentette meg, ásatott a Nagysomló (9. ábra) lábánál. Országos szintű szakmai elismertségét jelzi, hogy 1895-ben a Nemzeti Múzeum felkérésére a millenniumi ásatásokat a Dunántúl több pontján ő vezette. Az 1880-as évek végén Sümegen múzeumot alapított. Máig fájdalmas és a megye régészettudományának pótolhatatlan vesztesége, hogy gyűjteménye, az akkor már állami Darnay Múzeum a II. világháború végén, külföldre szállításakor, 1945 márciusában – halála előtt néhány hónappal – a zalaegerszegi vasútállomás bombázásakor elpusztult.

9. ábra: Késő bronz- és kora vaskori magaslati település: a Nagysomló (fotó Ilon G.)

Laczkó Dezső (10. ábra, ülő alak) Farkasgyepű (1905), Borzavár (1911) és Lókút (1913) határában ásatott késő bronzkori halomsírokat (MRT 4. 72, 267). A győri illetőségű, de Pápán és Győrben is tanító Jankó László a vaszari Mészbetétes kultúrához sorolt temető és a borzavári

10. ábra: Laczkó Dezső és Rhé Gyula (fotó: Laczkó D. Múzeum Adattára)

halmok (1911) ásatójaként mindenképpen említésre méltó (MITHAY 1972; MRT 4, 72, 267; BÓNA 1975, 193). Rhé Gyula (10. ábra, álló alak) Laczkó Dezső igazgatónak előbb önkéntes segítőjeként, majd muzeológus munkatársaként, később (1932-től) a vármegyei múzeum igazgatójaként a korszak fontos lelőhelyein kutatott. A Mészbetétes kerámia kultúrája temetői közül csak az alábbi kiragadott példákat említem meg: Veszprém–Várhegy oldala, –Jeruzsálemhegy (1907), –Kórház (1910), a legjelentősebb temetőt – a királyszentistváni (1. ábra 3.●, 11. ábra 1, 2., 12. ábra) – pedig több éven át ásatta (FETTICH 1963; Bóna 1975, 193). A budapesti Pázmány Péter Tudományegyetem Régészeti tanszékének vezető professzora, a római kor specialistája, Kuzsinszky Bálint (ILON – UGHY 1995, 270) Balaton környékének monográfiája (1920) a régészeti, s abban a bronz- és vaskor kutatásának nem mellőzhető, a most vizsgálatra kerülő területet is érintő korszakos – ma is nélkülözhetetlen – összefoglalása.

Nagy László (13. ábra) még Rhé Gyula halála előtt kapcsolódott be a királyszentistváni temető kutatásába. Csöglén (1934) és Mészáros Gyulával (1948) Farkasgyepűn (KŐSZEGI–KARALOVÁNSZKY 1979; MRT 4. 46, 97) ásatott (1. ábra 6.●, 14. ábra 1–3) halomsírokat. Hatalmas tanulmányban (Nagy 1979) foglalta össze a késő bronzkori ember „hitvilágával” kapcsolatos gondolatait.

A bakonyi barlangok tudományos kutatását elsőként az ötvenes években a cseszneki Kecse-barlangban (1. ábra 1. Ω) Vértés László, a dudari Nagybarlangban (1. ábra 2. Ω) pedig az Erdélyből a II. világháború után áttelepülő, nemzetközi hírű Roska Márton (ILON – UGHY 1996, 280) kezdték meg. A bronzkor emlékeit mindkét barlangban megtalálták.

1 A Numizmatikai Gyűjteményt külön kezelték.

2 Érdemes lenne pedig egy a sárospataki Ref. Kollégium régészeti gyűjteményi katalógusához hasonló kiadása. J. Dankó Katalin – Patay Pál: Régészeti leletek a sárospataki Református Kollégium Tudományos Gyűjteményeiben. Borsod-Abaúj-Zemplén megye régészeti emlékei 2. Miskolc, 2000.

ILON GÁBOR: VESZPRÉM MEGYE BRONZ- ÉS KORA VASKORA

11. ábra 1-2: Középső bronzkor: mészbetétes kerámia kultúrája királyszentistváni temető sírjai Rhé Gyula feltárásán (fotó: Laczkó D. Múzeum Régészeti Adattára).

Nováki Gyula az 1960-as években Bakonyszentlászló és Bakonyszentkirály középső- és késő bronzkori földvárait (MRT 4, 46, 51–52) kutatta. Ezzel az országos kutatás számára is új irányt mutatott: a településkutatás, ezen belül is a magaslati helyek kutatásának fontosságára hívva fel a figyelmet. Csányi Marietta a veszprémi Várhegy (1. ábra 4.●) középső bronzkori településén 1972-ben végzett ásatása, a hazai, de a megyei kronológia szempontjából is nagy jelentőségű anyagát tette közzé (CSÁNYI 1978). A korszak kutatásának európai szempontból is figyelemreméltó tanulmányait közölte Torma István (1972; 1978). Az 1960–80-as években a hajdani pápai járás területén, a pápai

14. ábra 1-3: A farkasgyepűi késő bronzkori halomsír 1948. évi feltárása

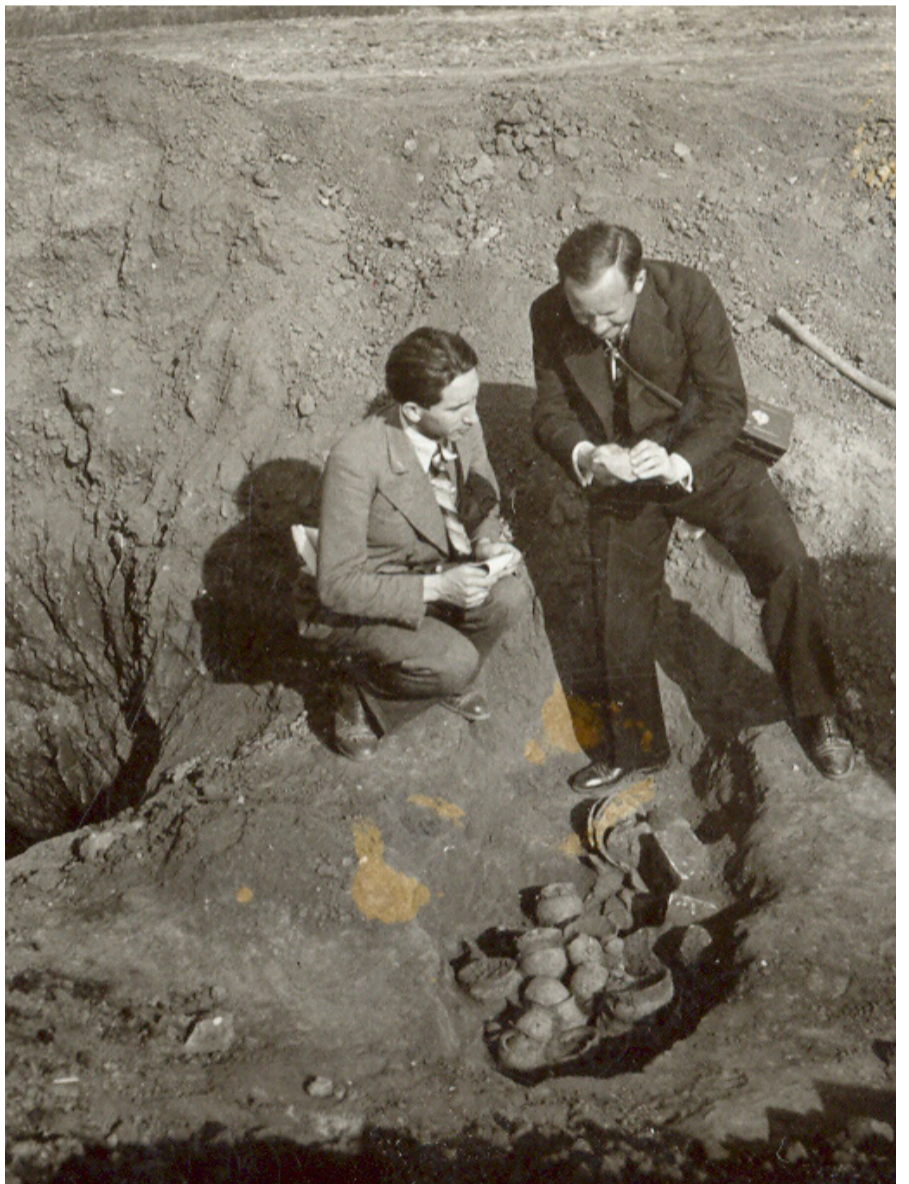

12. ábra: Középső bronzkor: mészbetétes kerámia kultúrája edényei a királyszentistváni temetőből (Fotó: Oszkó Zs.)

Helytörténeti Múzeum igazgatója, a Győrből „ingázó” Mithay Sándor korszakos jelentőségű ásatásokat és leletmentéseket vezetett bronzkori településeken és temetőkben (ILON 1986; 1996a). A késői Halomsíros kultúra lelőhelyeit megcélzó munkássága eredményeinek egy részét Jankovits Katalin tette közzé (1992), terepi kutatásait pedig e sorok szerzője folytatta.

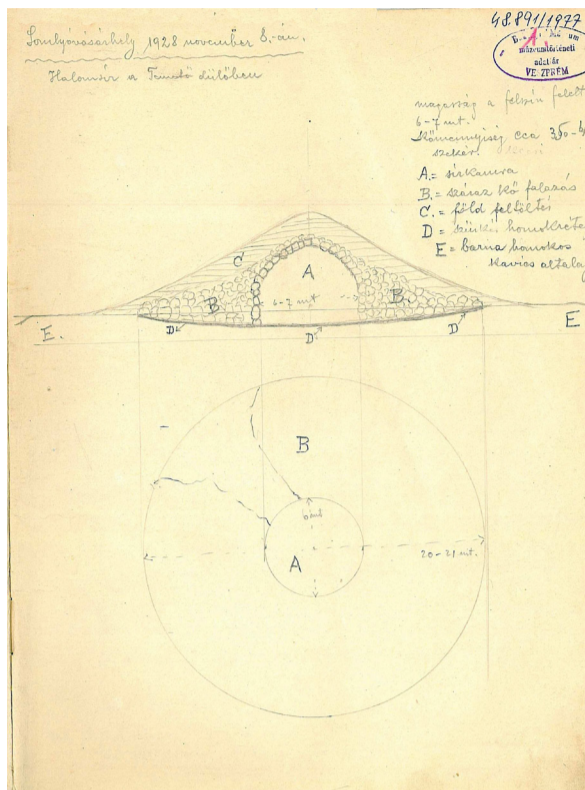
A kora vaskori Hallstatt-kultúra nemzetközi kutatásában is jól hangzóak és a bronzkoriaknál általában korábbról ismertek az alábbi Veszprém megyei lelőhelyek: Halimba, Nagydém, Somlóvásárhely és Vaszar.

Somlóvásárhelyről (1. ábra 4.■) Rómer Flóris 1876-ban 13 halmot említ. Ezek közül 1928-ban Rhé

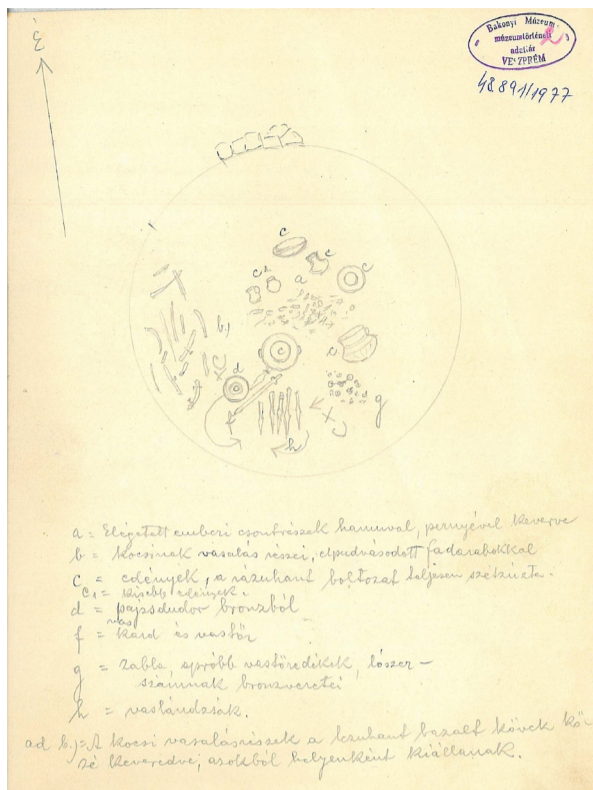

13. ábra: Nagy László a királyszentistváni temető feltárásán (fotó: Laczkó D. Múzeum Adattára)

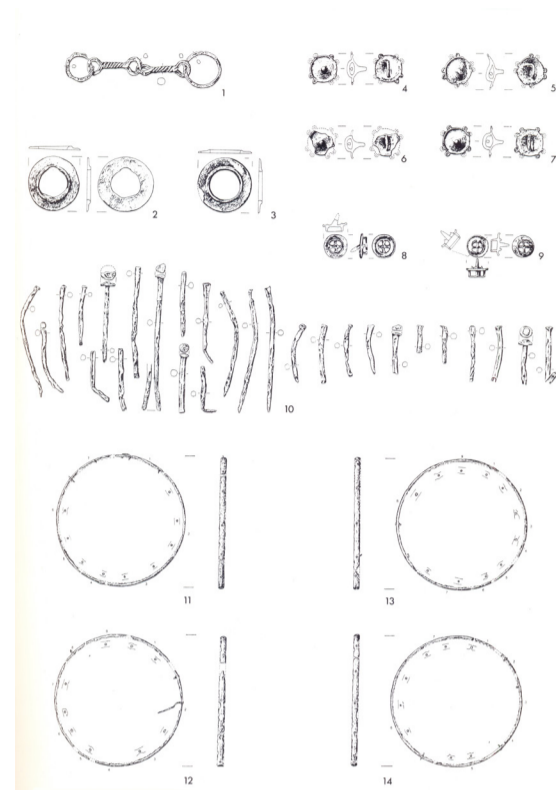
ILON GÁBOR: VESZPRÉM MEGYE BRONZ- ÉS KORA VASKORA

15. ábra: Rhé Gyula rajza (1928)
a somlóvásárhelyi I. halomról, metszetrajz
(A Laczkó D. Múzeum Régészeti Adattára)

16. ábra: Rhé Gyula rajza (1928)
a somlóvásárhelyi I. halomról, részletrajz
(A Laczkó D. Múzeum Régészeti Adattára)

17. ábra: Felül vas zablá, alul kocsikerekek vasalásai
Somlóvásárhelyről, Hallstatt-kultúra
(Egg, M. 1996. Abb. 4. nyomán)

Gyula kettő halmot (15–17. ábra) tárt fel (HORVÁTH 1969, 109–124). Vaszar határában (I. ábra 6.■) a Pörösréten 14 halom: emelkedik. Itt az 1930-as évek elején Törek Árpád helyi plébános (MITHAY 1980, 53, 66), majd 1932-ben Rhé Gyula végzett feltárásokat (18. ábra), amelyeket Mithay Sándor 1968–69-ben (19. ábra) folytatott.

A nagydéli Középrépusztán (I. ábra 2.■) az első sírok anyagát 1936-ban Rhé Gyula gyűjtötte be, majd 1937-ben Nagy László végzett ásatást (NAGY 1939), amelynek során 22 sírt dokumentált (20. ábra). Ezekből egy (a 18. számú) véleményem szerint hun kori (ILON 1999a; ÉRY 2002). E területen 1991–93. között e sorok írója folytatott hitelesítő feltárást és csupán egy újabb kora vaskori sírt talált (21. ábra I; ILON 1992).

A halimbai Cseres dűlőben (I. ábra 1.■) 1952–55 között a X–XII. századi temető ásatása során Török Gyula 34 sírt tárt fel és 7 további sír elpusztítását rögzítette (LENGYEL 1959).

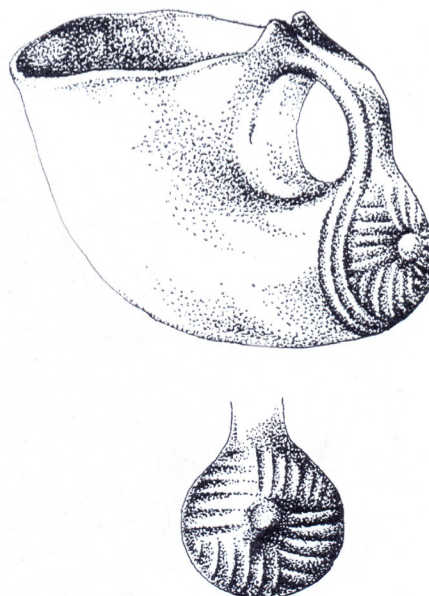
Településeik közül kiemelkedik a síkvidéki vaszari Várospuszta Mithay Sándor (1980) vezette 1974–75. évi kutatása, illetve Kuzsinszky Bálint,

Nováki Gyula és Regénye Judit a magaslati, erődített tihanyi Óvárban (I. ábra 5.■; Regénye 2004) végzett ásatása.

A megye történetének, így a bronz- és vaskor történetének megírásánál ugyancsak nélkülözhetetlenül kézikönyv a hazai régésztudomány Európában szinte egyedülálló vállalkozása, a Magyarország régészeti topográfiája sorozatának 1–4. kötete. Az ötvenes évek végén a MTA Régészeti Intézetét – többek között – erre a fő feladatra alapították. Míg az egyetlen, teljes területén (1970-ig bezárólag, az 1972-ben megjelent 4. kötet) feldolgozott megye a mienk. Az újszerű gondolat támogatásában és a Veszprém megyei helyszín meghatározásában elvülhetetlen érdemeket szereztek Patek Erzsébet és Éri István. Érdemes a kötetek szerkesztőinek nevét – Bakay Kornél, Torma István – külön kiemelni. Ez a munka e sorok szerzőjének tollából az 1990-es évek közepéig kiegészítésre került (ILON 1995), de csak a 4. kötet egy része, a hajdani pápai járás vonatkozásában. A megye bronz- és vaskor-kutatását egy időszakban jótékonyan segítette és támogatta a

18. ábra: A vaszari VI. halomsír bikafejes edénye (fotó: Regénye J.)

19. ábra: Ivócsanak Vaszar 13. tumulusából (Mithay S. 1980. 13. kép 3. nyomán)

ILON GÁBOR: VESZPRÉM MEGYE BRONZ- ÉS KORA VASKORA

Veszprémi Egyetem léte és a VEAB Iparrégészeti és Archaeometriai Munkabizottságának veszprémi székhelyűsége.

E rövid, de nem mellőzhető kutatástörténeti bevezetés után nézzük most már konkrétan a megye bronz- és vaskorának ma érvényes alapvetését!

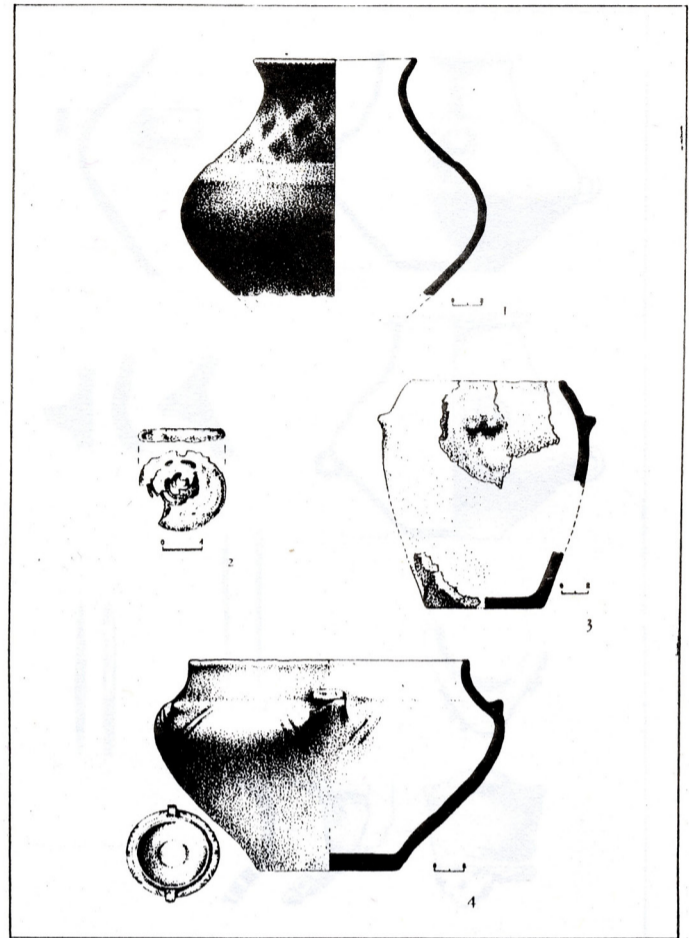
20. ábra: Nagy László 1937. évi nagydéli feltárása: a Hallstatt-kultúra sírjai és településnyomok (fotó: Laczkó D. Múzeum Régészeti Adattára)

Megyénk bronz- és vaskori régészeti relatív kronológiája, a tipológia és a kereszkeltezés révén az alábbiak szerint vázolható fel.

Fontos tudnunk, hogy az utóbbi években a rézkor végét jelző új AMS radiokarbon adatok – bár jelentős szóródást mutatnak –, többségükben Kr. e. 2600 körül záródnak, ami egyben kijelöli a korai bronzkor kezdetének időpontját is (DANI–HORVÁTH 2012, 81).

Korai bronzkor I: a Vučedol-zóki kultúra makói csoportja / makói kultúra / Makó-Kosihy-Čaka kultúra (hatása kimutatott: korai királyszentistváni temető, Monoszló, Nagydém–Felsőrépápuszta, Nemesvamos–Kasza-dűlő, Tihany, Veszprém és Veszprémfajsz belső díszes tájai: KULCSÁR 1999, 127–128) időszaka.

Korai bronzkor I-II: a Somogyvár-Vinkovci (Kr. e. 2500 k. – FIGLER 1996, 8)³ kultúra a kora bronzkor I-IIa-ban a középső Dunántúlon, így megyénkben is él, de a IIb-ben mintha hiátust tapasztalnánk (KALICZ-SCHREIBER 1991. 12. kép). A csabrendeki temető két szórvány edényének említése ide kívánczik (MRT 3, 49). Mindenesetre tudnunk kell, hogy jelen ismereteink szerint a kora bronzkor I-II. időszak dunántúli története nem kellőképpen rekonstruálható (KULCSÁR

21. ábra: Nagydém-Középrépuszta I.B sírjának tárgyai (Ughy I. rajza: Ilon G. 1992. nyomán)

1999, 123), ugyanakkor a mi II. fázisunk a Reinecke⁴ szerinti, Európában általánosan alkalmazott kronológiát megelőző kora bronzkor, amit a nyugati kutatás A0 időszakként jelöl (SZABÓ 2017, 100, 107, Fig. 2, Fig. 5).

Korai bronzkor III: a kisapostagi kultúra I-II létezésének ideje. Vezérelőhelyét megyénkben Balatongyörökön (TORMA 1972, 30) ásták ki. Ez az időszak a Reinecke féle beosztás Bz AI periódusa. Más felfogás szerint (BÁNDI 1967, 26–27; SZABÓ 2009, 287–288) a kisapostagi kultúra szerepét újra kell értékelni, megkérdőjelezhető annak önállósága, egyáltalán létezése. Nagyobb figyelmet érdemelne az ausztriai Guntramsdorf-Drassburg népesség benyomulása a Balaton délnyugati sarkáig, s ezzel egyidőben, és az egész Dunántúlon kialakuló Mészbetétes kerámia kultúrája.

Ma egyre inkább világos, hogy az 1960-as években a Bóna István által felvázolt hármas beosztású magyarországi kora bronzkor keretei között egyre erősebben fogalmazható meg több alapvető megállapítás: 1. a magyarországi kora bronzkor időtartama kb. 600 év, 2. abszolút-kronológiai helyzete Kr. e. 2600–1900 közé keltezhető, 3. a korszakbeosztás kialakításakor még egymás utáninak gondolt régészeti műveltségekről mára kiderült, hogy azok nem egy esetben valójában területileg egymást kiegészítő, többé-kevésbé egykorú kultúrák, 4. a magyarországi kora bronzkor időszakán belül nem indokolt továbbra is a korszak hármas, alperiódusokkal együtt féltucatnyi, ráadásul többször átértelmezett tartalmú fázisra való belső felosztása (SZABÓ 2017, 100, 108, Fig. 5).

A kora- és a középső bronzkor határán átmeneti időszakként jelentkezik a kisapostag III – korai mészbetétes (Kr. e. 2000 k.) fázis. Vezér-

3 Ezt erősíti meg a Győrszemere–Tóth tagi lelőhely C14 adata.

4 Az európai régészet által ma is alkalmazott, a XX. század elején Paul Reinecke német régész által a bronzkor (Bronzezeit = Bz) felosztására kidolgozott rendszer.

ILON GÁBOR: VESZPRÉM MEGYE BRONZ- ÉS KORA VASKORA

22. ábra: Légifotó Veszprém, Kádárta-Gelemér feltárásról

lelőhelye és lelete a balatonakali sír (I. ábra 1.●: TORMA 1978, 15–27; ECSEDY 1995, 3–4. kép; KISS – KULCSÁR 2016). A kispostagi kultúra – ha volt ilyen egyáltalán – átalakulásával és a Mészbetétes kultúra kialakulásával egyidős, keletre a szomszédos Vátya kultúra I. fázisa és a nyugatra szomszédos Gáta-Wieselburg kultúra (HONTI-KISS 1996, 25; NEUGEBAUER 1994, 57–68; ILON 2004, 214–215; NAGY 2013).

23. ábra: Válogatás a Veszprém, Kádárta-geleméri 621. jelenség edénydepójának edényeiből

24. ábra: Válogatás a Veszprém, Kádárta-geleméri 621. jelenség edénydepójának edényeiből

A középső bronzkorban – Közép-Európa nyugati felében ez a kora bronzkor kezdete PRIMAS 2008, Abb. 1.3. – a megye egész területén és a korszakban végig (kb. fél évezreden át, Kr. e. 1900-tól: KISS 2004, 255; KISS 2012, Fig. 9, Fig. 12)⁵ a Dunántúli mészbetétes kerámia kultúrája dominanciája jellemző. A kultúra ma használatos elnevezése Csalog Józseftől származik. Két nagy területi egysége közül a számunkra most fontosabb az Észak-dunántúli (rövidítve: EDMK), amelyet további két csoportra bontott a kutatás: A. esztergomi, B. veszprémi. Utóbbi eredeténél a makói kultúra hatása is (Királyszentistván korai fázisa) megfigyelhető. A klasszikus fázist a királyszentistváni temető zöme (a temető 60 %-a) jelenti, míg a késői fázisra e temető sírjainak 25 %-a keltezhető (BÓNA 1975, 204–205, Plan 24). A Bakonytól északra lévő legjellegzetesebb edénye (ún. vezértípus) a korsó, míg a délieké a tál (CSÁNYI 1978, 36). Szomszédai: kelet felé a Vátya, északon a magyarádi, nyugatra a Gáta-Wieselburg, és a Veteřov valamint délről a Dél-dunántúli mészbetétes kerámia kultúrája.

A középső bronzkor záró és átvezető, másként a késő bronzkor

⁵ A korszakok és a kultúrák között természetesen átfedések lehetnek, amit az új C14-es vizsgálatok is igazolnak az őskortól a vaskorig. Modern kori példával élve: a feudális, a szocialista és a kapitalista rendszerek (régészeti kifejezéssel élve: kultúrák) éltek egymás mellett még néhány évtizeddel ezelőtt.

„hajnala” az ún. koszideri időszak (Reinecke Bz BI). Ezt a korai Halomsíros kultúra (Reinecke Bz B–C) és a magyarádi kultúra (utóbbi törzsterülete a mai Szlovákiában van) leletanyagának megyebeli feltűnése jelzi. Mosonszentmiklós, Ménfőcsanak (ILON 2014) és Esztergom irányából, Nagydém (I. ábra 9.●) felől (ILON 1999) „szorítják” az EDMK csoportjait dél felé, illetve más csoportjaik a Zala megyei Gellénházáig és Esztergályhorvátiig (UZSOKI 1963; TORMA 1976; HONTI 1994, 10–11; HORVÁTH 1994; HORVÁTH-SIMON 1999) jutnak el. E kultúrák keveredéséről és a mészbetétesek továbbéléséről is beszélhetünk. Erről tanúskodnak pl. a Veszprém Bajcsy-Zs. u. (KOVÁCS 1994) és a Kossuth u. 18. (KISS 1997) udvarán feltárt és elemzett sírok. A megye ma talán legkorábbi Halomsíros leletanyagát a 8. számú főút ún. litéri kereszteződéséből, a Veszprém, Kádárta-geleméri dűlőből (22–27. ábra) ismerjük. Ezen – a még teljességgel nem feldolgozott – oszlopszerkezetes házakból álló, legalább 1,5–2 hektáros nagyságú, egy forrás közelében található településen két olyan gödör (ILON 2012; ILON in press) is dokumentálásra került, amelyek valamilyen nem hétköznapi közösségi cselekvésre („rituális szertartás”) utalnak. Például házatással, friggyl, halotti torral összefüggő közösségi eszem-izomra, amelynek végén az edény garnitúrákat (pl. ivó, kimérő, tároló-keverő) összetörték, hogy soha többé ne lehessen azokat használni. Ezeknél talán nem egészen egy évszázaddal későbbiek a Mezőlak-szélmezői, Gallus Sándor ásatásából származó szórvány anyag és az ezzel egyidős, újabban megismert borzavári és porvai (28–31. ábra)⁶ emlékek. A Halomsíros kultúra harcos elitje (KOVÁCS 1996, 2000) is eljutott természetesen a vizsgált régióba – és ezt képviselik – a keszthelyi (Zala m.) sír és Sárbogárd (Fejér m.) temetkezései, a megyében pedig Csabrendek (I. ábra 5.●) leletei.

A késő bronzkorban (Reinecke Bz D – Ha A-B, azaz kb. a Kr. e. 1350–750) a késő Halomsíros kultúra (32. ábra), majd egy átmeneti időszakot követően az Urnamezős kultúra népességének szállásterülete a megye. Előbbi tömegesen foglalja el a Bakony addig szinte lakatlan részeit, utóbbi névadó csoportjainak (Baierdorf, váli, dél-dunántúli, csorvai) ugyan megyénk köztes területe, mégis sűrűn lakott.

A bronzok tömegtermelésére alkalmas fémművesség kezdete a Kárpát-medencében valószínűleg a Kr. e. 12. századtól indul (KOVÁCS 1977, 18). KEMENCZEI Tibor (1995, 26–27) pedig a II. századra keltezi az Urnamezős kultúra nagy fémműves központjainak (pl. a Vas megyei velemi Szent Vid és a celldömölki Ság-hegy) létezését. Ilyen nagy központot – feltárából – ezideig a megyéből sajnos nem ismerünk.

25. ábra: Válogatás a Veszprém, Kádárta-geleméri 621. jelenség edénydepójának edényeiből

⁶ Ezek Wolf Ernő (Zirc) magángyűjteményében találhatóak. Szívességét, hogy a tárgyak válogatását fotókon tanulmányozhattam, köszönöm.

ILON GÁBOR: VESZPRÉM MEGYE BRONZ- ÉS KORA VASKORA

26. ábra: Válogatás a Veszprém–Kádárta–gelemeri 283. jelensége edénydepójának bütyöklábas edényeiből (Rajz: Mátyus M., Fotó Takács T.)

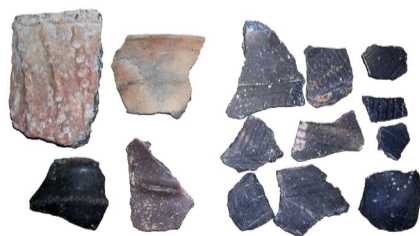
27. ábra: Válogatás a Veszprém–Kádárta–gelemeri 621. jelensége edénydepójának bütyöklábas edényeiből (Rajz: Mátyus M., Fotó Takács T.)

A vaskor időszakát régebben szintén három, újabban két periódusra bontjuk, úgymint: a korai, a keleti Hallstatt-kultúra, a középső (újabban vele egy időben), a lovas szkíták, valamint a késői, a kelták (La Tène) kultúrája. Ebben a fejezetben csak a korai periódus történetét tárgyaljuk. A kora vaskori Hallstatt-kultúrát C és D szakaszra szokás bontani, további alperiódusokkal, amelyeket számokkal jelölünk. Ilyen kronológiai mélységekbe azonban, itt és most mi nem szállunk alá!

A megyének, a vizsgálat tárgyát képező korszakokra vonatkozó (természettudományos mérésen alapuló), abszolút, évszámokban kifejezett időrendjének radiocarbon adatai (2–5. ábra) – különösen azért, mert az őstörténet más szakaszából sajnos nem rendelkezünk ilyen módszerrel (sic!) készültekkel a területről – fenntartással kezelendők, ezért ma még csak tájékoztató jellegűek. A szentgáli Mecsek-hegy Kő-lik-barlangjának (1. ábra 3. Ω) „Régész járatából” származó szenült

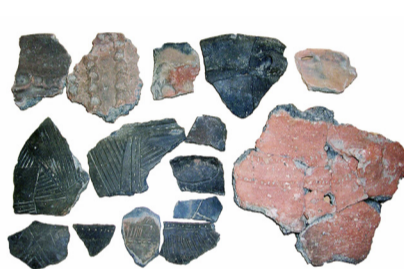
30. ábra: Válogatás Borzavár halomsíros településének anyagából (Fotó: Wolf Ernő)

31. ábra: Válogatás Porva halomsíros településének anyagából (Fotó: Wolf Ernő)

fa koradata (Ilon 1991, 93): 3360 ± 60 BP, azaz 1740–1536 cal BC (BC = befor Christ = Kr. e.). A közlésemkor élő felfogás szerint ez az adat a Bóna István kronológiája szerint, nagyjából a magyarországi kora bronzkor 3. periódusával, a Kr. e. 1750–1600 közötti időszakokkal esett egybe. Így a radiocarbon adatokat a korai mészbetétes kerámia kultúrája kialakulásának kora bronzkor végi idejével kapcsoltam össze. Ez ma már a középső bronzkor későbbi fázisához sorolható. A barlangban az őskorból egyébként a korai Mészbetétes kerámia kultúrája és az Urnamezős kultúra jelenlétét konstatáltuk. A nagydémi Középrépás-

puszta (1. ábra 9.●) temetője I.A. sírjából származó állatcsont-minta koradata: 3450 ± 60 BP, azaz 1878–1692 cal BC ill. 3470 ± 60 BP, azaz 1884–1740 cal BC. A sírt a régészeti leletekkel a koszideri időszakra kelteztem és a korai Halomsíros kultúra Dolný Peter-i fázisa emlékének tartom. Megjegyzem, hogy a temetőben mészbetétes jellegű edénytöredékek is előkerültek (ILON 1995, 104). A Pápa közelében található mezőlaki tőzeglápból származó minták ezen időszakot érintő mérési adatai 105–110 cm-es mélységből (ILON–JUHÁSZ–SÜMEGI et al. 2007): 3330 ± 40 év BP, azaz 1613 ± 68 év BC és 3290 ± 70 év BP, azaz 1575 ± 165 év BC. Németbánya–Felsőerdei dűlő (1. ábra 8.) telepének rétegeiből az alábbi, állatcsontokon mért dátumokkal rendelkezünk: 3082 ± 41 BP, azaz 1423–1216 év BC, 3039 ± 48 BP, azaz 1480–1108 év BC, 3051 ± 44 év BP, azaz 1408–1129 év BC és 2992 ± 55 év BP, azaz 1384–1024 év BC. A telepet a régészeti kormeghatározás szerint a késő bronzkori késői Halomsíros – korai Urnamezős kultúra Bakony-vidéki csoportja lakta kb. másfél évszázadon át a 14. század második felétől (ILON 1996, 153; ILON 2014, Taf. 20–21).

28. ábra: Válogatás Borzavár halomsíros településének anyagából (Fotó: Wolf Ernő)

29. ábra: Válogatás Borzavár halomsíros településének anyagából (Fotó: Wolf Ernő)

Végső konklúzióként megállapítható, hogy a bronzkor kezdetét a nemzetközi kutatással egyetértve 4–5 évszázaddal korábbra (azaz Kr. e. 2600/2500) kell helyezni (RACZKY–HERTELENDI–HORVÁTH 1992, 42–47; ECSÉDY 1995, 14; SZABÓ 2017), mint ahogy alig néhány évtizede (kb. Kr. e. 2000) elődeink gondolták, és ahogy a régebbi szakirodalom (KOVÁCS 1977, időrendi tábla) is rögzítette. Középső szakasza a Kr. e. 19–18. századtól indult volna (KOVÁCS 1995, 18–19, 6. kép; SZABÓ 2017). Lezárását a Kr. e.-i 8. század közepe tája jelenti (KEMENCZEI 1995, 30; CASA–FISCHER 1997, 196; ILON 2015, Taf. 20–21), amikor a kora vaskori Hallstatt-kultúra megjelenik a Kárpát-medence nyugati felében, s ezzel annak keleti tartománya legkeletibb része jön létre. A szkíták a Hallstatt-kultúra idején megjelentek a Dunántúlon és a Kr. e.-i 5. századig léteztek, és szálltak meg nem csak centrális földrajzi pontokat, ahogy évtizedekkel ezelőtt gondoltuk.

II. Természetföldrajzi háttér

E rövid természetföldrajzi bevezetéssel – Futó Jánosnak (2009) és Galambos Istvánnak (2009, 86–88) a megye monográfia I. kötetében írott sorai ellenére – csupán az a célom, hogy a kor emberének táji környezetének olyan elemeit nagy általánosságban bemutassam, amelyekre a mai helyzetből, avagy a földrajztudományi és a környezetregészeti kutatásokból reálisan következtethetünk. Ugyanakkor talán észrevehetően hatottak a kultúrák területi elterjedésére, mozgására, kapcsolataira és gazdálkodására.

A megye területének zömét egy középtáj, a Bakony uralja (32. ábra). A hegység szinte teljes egésze (kivétel a Keszthelyi-hg., a Keleti-Ba-

ILON GÁBOR: VESZPRÉM MEGYE BRONZ- ÉS KORA VASKORA

kony egy része és a Bakonyalja egy része), kb. 3400 km² a megyében található. Az Öreg- vagy Magas-Bakonyra a tető (550–703 m), köztes helyzetű (400–550 m), átlagos magasságú (300–400 m) és az alacsony fekvésű (200–300 m) fennsíkok és fennsíkmadványok, továbbá a hegyközi medencék, valamint a szurdokvölgyek jellemzők. Éghajlata mérsékelt hűvös-mérsékelt nedves, a magasabban fekvő részek nedves éghajlatúak. Ez ma a nem hőigényes, de nagyobb vízigényű növények termesztésére alkalmas. Nagyobb vízei a Bitva, Gerence, Cuha és a Séd. 95 %-át napjainkban is erdő borítja. Részét képezi még a Tevel-hegy köves kopárja. Kismedencéi mindegyikében, amelyek közül a legmagasabban a Zirci- és Hárskúti fekszik (400 m), Bakonybéli-, Csehbányai- és Pénzesgyőri - az ember létezésének alapfeltételét jelentő források fakadnak. A Pápai-Bakonyalja szempontunkból fontos települései: Bakonyszentlászló, Bakonyjácó (I. ábra 7.●), Bakonyszücs, Farkasgyepű (I. ábra 6.●), Nagydém (I. ábra 9.●), Németbánya (I. ábra 8.●), Ugod (I. ábra 11.●,) és Vaszar. A Tési-fennsík átlagosan 450 m tszf. magasságú. A Déli-Bakony és a Balaton-felvidék közötti Veszprém–Nagyvázsonyi-medencére az átlag 300 m tszf. magasság jellemző. E medence éghajlata mérsékelt hűvös, de keleti részén kevesebb a csapadék. A Sümeg–Tapolcai-hát átlagos magassága 200 m tszf. A Bakonyt keletről a Móri-árok zárja és választja el a Vérttestől.

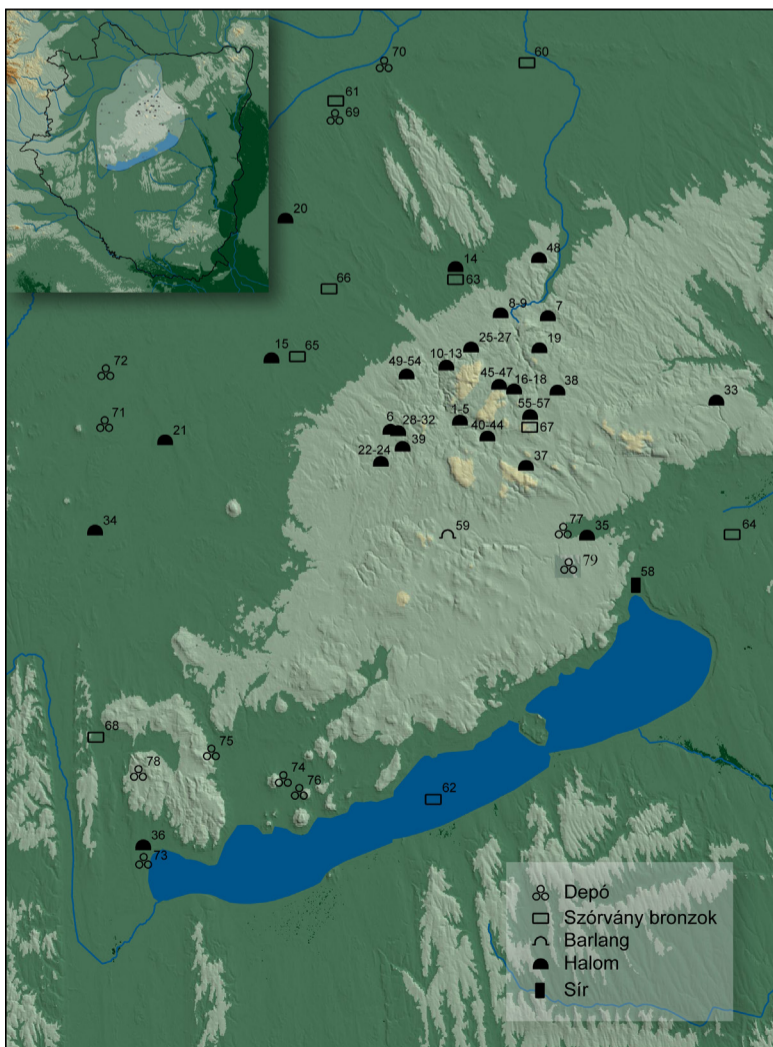
Megyénk szinte teljes (Zalamegyestől Szergényig) nyugati határát Vas megye felé a Kisalföldhöz tartozó Marcal folyó képezi. Medencéjének tehát csak keleti fele jelenti vizsgáldásunk tárgyát. A folyó Marcaltőnél torkollik a Rábába. A völgy déli részén érzékelhető a Balaton mikroklímatis hatása, ott éghajlata nedvesebb (700 mm/év) mint a középső és a torkolati (640 mm/év) szakaszon. Peremén barna erdő-

talajok, az ártéren réti talajok fordulnak elő. A Bakonytól a Marcalig terjed a Pápa–Devecseri-sík. Sajátos színezőeleme a Nagysomló (433 m) vulkanikus tanuhegye (9. ábra). Vízei pl. a Melegvíz-, Torna-, Haja-gos-, Bitva-patak, Pápai- és Sokoróaljai-Bakony-ér, Gerence, a Marcal jobb oldali vízgyűjtő területén futnak. A táj uralkodó talajtípusai az erdőtalajok. Balatonfűzfő térsége (I. ábra 2.●) már a száraz éghajlati típushoz közelít. A part északi szakaszának egy része (Ábrahámhegy és Balatonfűzfő között) a Bakony árnyékában ma elég vízhiányos, de a bronzkorban nedvesebb lehetett! A Tapolcai-medence éghajlata mérsékelt meleg-mérsékelt száraz, közel a mérsékelt száraz éghajlati típushoz. A talajok tanúsága szerint hajdan láperdők és síklápok jellemezték. A lejtőket most barna erdőtalajok borítják (MAROSI–SOMOGYI 1990, I. 351–364, II. 495–508).

A megyét délről a Balaton határolja. A Balaton tartós vízállása – a korábbi, négy különálló tó „összenövésével” – a holocén első feléig (azaz a bronzkor végéig) a kelta invázió igen csapadékos időszakától eltekintve a római korban feltételezett, de máig nem kielégítően bizonyított szabályozási munkák (SÜMEGI–BODOR–JUHÁSZ et al. 2004, 413) kezdetéig 106–107 (±1 m) m Adria f. magasságú lehetett. Tehát 2–3 m-rel volt magasabb a mainál (SÜMEGI–BODOR–JUHÁSZ et al. 2004, 410–411, 20. ábra), de ennek következtében a Szt. György hegyig a Tapolcai-medence déli részét Szigliget kivételével víz borította. A medencében tehát nem, csak annak peremén telepedhetett meg az ember. Tihany szigetként magasodott ki a vízből (SÜMEGI 2009, Abb. 6). Ezek a vulkanikus bazaltkúpokon kialakult erubáz talajok teljesen terméketlenek. Az északi part többi szakaszán a maihoz képest jelentős eltérésekre nem kell gondolnunk (BENDEFY–NAGY 1969, 53–54, 155–156, és 1.51., 2.1a. ábra) A Déli-Bakony gerincétől délre, a Balatonba torkolló fontosabb vízfolyások nyugatról kelet felé haladva: Zala, Gyöngyös, Lesence, Tapolca, Eger-víz, Burnóti-patak, Cserkút-patak (Zánka mellett), Pécsel-patak (Udvardinál), Séd- és Horogvölgyi-Séd Balatonfüred és Alsóörs között.

Az alföldi nagytáj részét képező – a földművelésre rendkívül alkalmas – Mezőföld Badacsonyörsnél találkozik a Balaton-felvidékkel.

A szomszédos és távolabbi régiókkal a természetes vízfolyások hajó-zása és az azokat követő „közlekedő utak” révén kerülhettek kapcsolatba a vizsgált időszak emberei. Zala és Vas megyék, az Alpok irányába a Zala és a Rába folyók jelenthették a fő víziutakat. A Zlát követve a Keszthelyi-hg.-et nyugatról megközelítve csak a Tapolcai-medence áthatolhatatlan mocsaráig juthattak el. A Veszprém–Vázsonyi medencéből kelet felé mozogva a Sárréten és a Mezőföldön át (Séd és Sió) érhatték el a Dunát. A Bécsi-medence felől érkezők a Rábát követve a Marcal-medence érintésével, a Keszthelyi-hg. mellett a Balatonhoz érkezhettek, avagy a Bakonyalján áthaladva a Bakony nyugati és északi területére nyomulhattak be. Továbbá a Kisalföldön és a Móri-árkon át juthattak a Sárrét–Mezőföld–Duna–Alföld területére. Délről a Kisbalaton korabeli ismert szárazulatának, a Balatonmagyaród–hídvégpusztainak (KÖLTŐ–VÁNDOR 1996, 53, 72) igénybevételével a Keszthelyi-hg. környékére érkeztek, ahonnan a már fentebb vázolt útirányokat vehették fel. A délről érkezők másik lehetősége a Duna ártere peremének követése után a Mezőföld szélét érintve közelíthették meg a Balatonparti részeket, avagy a Veszprém–Vázsonyi-medencét, netán a Móri-árkokban haladhattak északnyugat felé. A jégkor óta ugyanott folyó Cuha, Gerence, Gaja, Séd, Torna és Eger-víz állandó irányt mutatók az embernek a területen történő megjelenése óta (FUTÓ 2009, 45). A leírt „utakon” – vízen és azokat követve – természetesen az ellentétes irányokban is mozoghattak. A vizsgált területen (Veszprém

32. ábra: A késői Halomsiros kultúra lelőhelyei (sírmézők: 1–57, lapossír: 58, barlang: 59, szórvány bronz: 60–68, bronz kincs/depó: 69–78) a Bakonyvidéken (A szerző tervei alapján készítette: Takács T.)
A lelőhelyszámok feloldását lásd három táblázatban

ILON GÁBOR: VESZPRÉM MEGYE BRONZ- ÉS KORA VASKORA

megye) belüli „közlekedő utak” egykori meglétére, csak a természet-földrajz logikájából és a települések valamint temetők topográfiai helyzetéből (pl. Veszprém–Devecseri-árok: FUTÓ 2009, 36; Marcal-völgye: ILON–JUHÁSZ–SÜMEGI et al. 2005)⁷ következtethetünk.

Nem kissé befolyásolhatta a hajdani emberi megtelepedést a Bakony ma is még közel 2000 élő forrása, amelyek egy része „langyos” volt, valamint a néha időszakosan élő tavacsok pl. a Káli-medene Kornyi-tava, vagy a Szentbékállá feletti bazaltfennsíkon található Bika-, Barkás-, Monostori- és Kálomis-tó, Kovácsi-, Láz-, és Kab-hegy tavacsokai (FUTÓ 2009, 46–49).

A bronzkor kezdete nagyjából egybeesik egy új klímaperiódus, a szubboreális jelentkezésével. Ekkor – az előző időszakhoz viszonyítva – hűvösebb időjárás volt jellemző. A középső bronzkor kezdetén – mintegy egy évszázadig tartó – erőteljes csapadéknövekedést lehetett kimutatni a Kisbalaton fenékpusztai félszigetén mélyített fúrásmintában (SÜMEGI et al. 2008). A késő szubboreális lehűlés (1450/1300–800/600) a késő bronzkorban a csapadék növekedését, ugyanakkor a hőmérsékleti szélsőségek csökkenését hozta magával. A Bakonyban és a Balaton déli oldalán (SÜMEGI–BODOR–JUHÁSZ 2004, 407) is a bükk mellett a gyertyán és a csertölgy (ILON 1996, 93) igen elterjedt fajnak számított, valamint jelentős mennyiségben – magasabb térszínen – megjelent a dió (SÜMEGI–BODOR–JUHÁSZ 2004, 407). A középső bronzkori táj rekonstrukcióját segíti egy szigligeti pollenminta is, amelyet 230–250 cm-es mélységről fúrtak. Radiocarbon kora: 3346 ± 62 BP, azaz 1614 cal BC. A minta pollenjeinek megoszlása: fás szárú növények kb. 80 %, lágyszárúak kb. 20 % (MEDZIHRADESKY–KOMLÓDI 1996, 24 – 25, Fig. 1). A táj ekkor – itt és csak egy szűkebb régióban! – tehát meglehetősen őserdei jellegű volt. A fás szárú vegetáció dominanciája (SÜMEGI–BODOR–JUHÁSZ 2004, 406) már korábban, a pleisztocén végétől és a holocén kezdetétől kialakult. Az embercsoportok tevékenysége a bronzkorra már komoly változásokat eredményezett a természetes vegetációban. Ezt a megállapítást az észak-magyarországi komplex ökológiai vizsgálatok (WILLIS – SÜMEGI et al. 1998; SÜMEGI 1998) is alátámasztják, ahol a korszakban nagymértékű erdőirtást, égetést, a fémfeldolgozással összefüggésbe hozható pernyehullást mutattak ki. Az utóbbi években ezt a mezőlaki tűzeglápon (Szélmező) végzett fúrás és annak feldolgozása területünk egy részén – az eredmények csak egy mikrorégióra értendők! – megerősítette. E szerint a kora bronzkor elején a gabonák mennyisége csökkent és a tölgyé növekedett, majd később a gabonapollenek száma emelkedett, s a Halomsíros kultúra időszakában egy kisebb pernyemaximum jelez komoly emberi tevékenységet. A késő bronzkori Urnamezős kultúra, a kora vaskori Hallstatt-kultúra és a kelták évszázadai alatt nagyon erős az emberi hatás. A szőlő és a kerti növények tömeges megjelenése jelent újdonságot, de igen intenzív az állattenyésztés is (ILON–JUHÁSZ–SÜMEGI et alii 2005, 173–174; SÜMEGI 2007, 329–330).

A környezet állatvilágáról BARTOSIEWICZ LÁSZLÓ és VÖRÖS ISTVÁN (2009) remek összefoglaló tanulmánya ellenére némi képet itt azért rajzolnunk illik. Néhány archaeozoológiailag feldolgozott megyei lelőhely alapján (Borsosgyőr, Mezőlak, Nagydém, Németbánya, Veszprém–József A. u. – BÖKÖNYI 1988, 349, 382; KROLOPP–VÖRÖS 1982, 44; VÖRÖS 1995, 149–150, 3. kép; VÖRÖS 1996, 209, 212, és 2. táblázat, BARTOSIEWICZ 2009, 170) tudjuk, hogy a gímszarvas (*Cervus elaphus* L.) és az őz (*Capreolus capreolus* L.) a vizsgált

időszakban mindig élt, azaz vadászható volt. Az őstulok (BÖKÖNYI 1988, 382; KROLOPP–VÖRÖS 1982, 44–54) a kor kezdetén még nagyobb számban létezhetett, ahogy erre a Bitva-patak melletti mezőlaki tűzegláp anyaga utal. Ugyaninnen Gallus Sándor második világháborút közvetlenül megelőző ásatásainak (KROLOPP–VÖRÖS 1982, 39) köszönhetően vízityúk (*Gallinula chloropus* L.) és szárcsa (*Fulica atra* L.) csontmaradványai kerültek múzeumi gyűjteménybe. Vaddisznóra és mezei nyúlra pillanatnyilag csak a késő bronzkori németbányai (Vörös 1996, 209, 2. táblázat) településről (l. ábra 8.●) van hiteles adatunk. Ezek az adatok azonban csak kellő kritikával értelmezhetők, mozaikosak, biztos, hogy nem adnak árnyalt képet a vizsgált évezredekéről.

III. Településtörténet – temetők – ember

Jelenlegi ismereteink szerint a kora bronzkor nagyrésztében a Marcal-medence lakatlan lehetett. Talán határterület volt? A kora bronzkor eleji zóki/makói kultúra tárgyi emlékeit az utóbbi évek közzétett (ILON–RASZTOVICS 2000) topográfiai feldolgozása után már ismerjük a szomszédos Vas megyéből és újabb, hiteles adatokat bírunk – elsősorban az autópályás ásatásoknak (FIGLER 1994, FIGLER 1996, 7–10) köszönhetően – Győr-Moson-Sopron megyéből. A délről érkező vučedoli („jugoszláviai” lelőhely alapján elnevezve) kultúra emlékei Vas megye területén csak nyomokban lelhető fel (KÁROLYI 1971–1972, 185, 188, 16. kép; KÁROLYI 2000, 25). A Somogyvár-Vinkovci kultúra Vas megyei speciális emlékeit (belső díszes tál) összegyűjtötték (KULCSÁR 1999, 118) illetve jellegzetes edényeket Győr-Moson-Sopron megyéből is közölték (FIGLER 1996, 10, III. tábla). A Marcaltól keletre (BÁNDI 1981; ILON 1995) fekvő terület lakottsága (pl. Nagydém, Vaszar) a MRT munkálatoknak köszönhetően régebb óta tudott. Az újabb megismert lelőhelyek közül megemlítendő Balatonkenese–Sirály KTSZ (Kaposvári u.7.) településrésze, amelyet 1987 decemberében Regénye Judit leletmentett (PATAY 2002). A Marcaltól északnyugatra a Harangedényes kultúra késői ún. Oggau/Oka-Loretto(ausztriai helynevek)-Sarródi csoportja telepedett meg a Fertő-tó környékén, illetve Szombathely térségéig (ILON 2004a, 46–47).

A kora bronzkor végi „kisapostagi” kultúra megtelepedése általában vízparti, alacsony dombokon történt. A Marcal-völgyében, a megye hajdani sümegi járása területének anyagát bizonyára felgyűjtötték, de sem itt, sem a devecseri és a tapolcai járásban akkor még nem választották külön.⁸ A régi pápai járás területéről Külsővat, Marcalgergelyi, Magyargencs, Nemesgörzsöny és Marcaltó határában figyelték meg. Megszállja a Balaton-felvidéket és kimutatható pl. Balatonakali, Tihany, Csopak, Örvényes, Balatonalmádi és Balatonkenese határában. Szentkirályszabadja mellett a Veszprém–Nagyvázsonyi medencének csupán a veszprémi részét (Veszprém–Tüzér u. és Bajcsy-Zsilinszky u.) foglalták el. A Veszprém–Várpalota közötti Séd-völgyéből viszont leleteik teljesen hiányoznak (MRT I, színes térképmelléklet; TORMA 1972, 30; TORMA 1978, 17, 23; CSÁNYI 1978, 32). A Kisalföldön a kora bronzkor III-ban jelentek meg (FIGLER 1996, 7).

Úgy tűnik, hogy a középső bronzkori Észak-dunántúli mészbetétes kerámia kultúrája veszprémi csoportja elterjedési területébe a Marcal-völgyében – jelenlegi ismereteink szerint – csak Bakonyszentlászló, Csögle, Kamond és Somlószlós (MRT 3. 62, 118, 198; Kiss 2012, Fig. 9/11) környéke tartozott. Megfigyelhető ugyanakkor egy Pápai-Bakonnyalja-i csoportosulásuk: Gecse, Pápa, Vanyola, Mezőlak és Vaszar

⁷ A kb. 50 km hosszúságú természetes árokban fut a mai 8. sz. főút, korábban középkori hadiút, római kori belső pannoniai út, de az őskori adatok is megengedik egy Ny – K-i irányú út itteni feltételezését és létezését.

⁸ Ez a jövőbeni kutatásának feladata.

ILON GÁBOR: VESZPRÉM MEGYE BRONZ- ÉS KORA VASKORA

(MRT 4. 106, 201, 249, 255; Kiss 2012, Fig. 9/208, 363) határában, valamint a sokorójai koncentráció a Bornát-patak felső folyásánál: Bakonygyirót, Bakonypéterd és Románd (MRT 4. 26, 39, 224) határában. Az Északi- és Déli-Bakony területe ezidőtájt – jelenlegi ismereteink szerint – lakatlan volt. A Tapolcai-medence a vízzel borítottság, a láp miatt természetesen lakatlan, csupán a perem helyzetű Káptalantóti (MRT I, 173) területéről ismerjük megtelepedésüket. Innen kelet felé haladva a Balaton-parton és Balaton-felvidéken Zánkától Tihanyon, Balatonfüreden, Csopakon és Paloznakon át Balatonkeneséig (MRT I, 190, 197, 41, 83, 168, 53) jónéhány helyen megfordultak. Igen nagy intenzitással szállták meg a Sárrét legészakibb, megyébe eső részét (Öskü, Várpalota) és a Veszprémi-Séd mentén a Veszprémi-medencét a megyeszékhelyig (MRT I, színes térképmelléklete; KISS 2012, Fig. 13). Az MRT 2. és Kiss Viktória (2012, 306–310) alapján a megyejogú város közigazgatási területéről ezideig az alábbi telepeik ismertek: Benedekhegy, Várhegy (magaslati) és Pajtakert, Nándor-telep, Gulya-

A Mészbetétes kerámia kultúrája síkvidéki telepeit megyénkben máig alig ismerjük. A Rhé Gyula vezette királyszentistváni feltáráson 11 db ovális illetve kerek gödröt ástak ki. E komplexumok 5–10 m átmérőjűek (BÓNA 1975, 222–223, Plan 20). Az ásató szerint lakógödrök, mai ismereteink szerint inkább település hulladék- és/vagy nyersanyag kitermelő gödrei, esetleg tetővel ellátott tárolóvermek nyomai. Balatonakaratya–Debreceni lejáró 15. és 25. szám területén a Regenye Judit¹⁴ vezette (1984–85, 1988. évi) leletmentéseken korai mészbetétes telepre utaló nyomok kerültek elő. Késői mészbetétes telep nyomai sejtethők a nagydémi Középrépaszturnán (33–35. ábra) feltárt bronz-, vas- és hun kori temető területén. Felszínre épített vagy részben földbe mélyített (pl. Szentlőrinc: KOVÁCS 1995, 7.1. kép) házaik lehettek, hasonlóak, mint amilyeneket az alföldi tell-kultúrák „népeitől” ismerünk. Egy „falu” lakosai vérségi, nagycsaládi egységet képezhettek, s ezen belül kiscsaládonként lakhatták házaikat. Az arisztokrácia a települések melletti magaslatokra (pl. Veszprém–Várhegy: CSÁNYI 1978) települt.

33. ábra: Nagy László 1937. évi nagydémi feltárása: a Hallstatt-kultúra sírjai és településnyomok (fotó: Laczkó D. Múzeum Régészeti Adattára)

34. ábra: Nagy László 1937. évi nagydémi feltárása: a Hallstatt-kultúra sírjai és településnyomok (fotó: Laczkó D. Múzeum Régészeti Adattára)

35. ábra: Nagy László 1937. évi nagydémi feltárása: a Hallstatt-kultúra sírjai és településnyomok (fotó: Laczkó D. Múzeum Régészeti Adattára)

domb valamint Sashegy II. és Jutas–Pályaudvar. A város 14 pontjáról ismerjük sírjaikat, amelyek talán négy nagyterjedésű temetőhöz tartozhatnak. I. temető: Rákóczi tér–Kossuth L. u.–Kórház–Bajcsy Zs. u.–Laktanya–Udvardi-ház–Károly templom. II. temető: Dózsa-városban (azaz Papvásártér)–Temetőhegy–Tüzér u. III. temető: Jeruzsálem-hegy, Kiskőrösi u. és Nándor telep. A IV. temető Jutas–Pályaudvaron van. Az újabb adatok szerint, a Veszprém belvárosi 20 emeletes ház építéskor Cs. Dax Margit⁹ mészbetétes sírokat tárt fel. 1970-ben Uzsoki András a Vitéz u.-ban 4 mészbetétes sírt¹⁰, a Harkály u.-ban¹¹ 1988-ban Regenye Judit két szórthamvasztásos mészbetétes sírt leletmentett. A legújabb eredmények: Balatonfűzfő (I. ábra 2.●) belterületén 1993-ban és 1995-ben¹² Regenye Judit leletmentésen több sírt tárt fel. A „B” sír 137 db edényével és számtalan töredékével (I. ábra 2.●) a kultúra jelenleg ismert legtöbb melléklettel ellátott temetkezése (REGENYE 1996). Papkeszi–József A. u. I. sz. telken Rainer Pál 1993-ban két sírjukat leletmentette.¹³

9 A leletanyagot nem találtam a felsőörsi raktárban.

10 Sem a leletanyagot, sem a dokumentációt nem találtam a LDM-ban.

11 LDM RA 18.616-90. Publikálatlan.

12 A temető részleges megmentése Hetényi Attila helyi lakosnak köszönhető, aki több alkalommal tett érdemi bejelentést.

13 Szívességét, hogy a leletanyagot megnézhettem ezúton is köszönöm.

Ebben a periódusban kelet felé – a Vátya kultúra irányába – a Móri-árok és vize képezte a jól észrevehető és ellenőrizhető határt (KOVÁCS 1982, 280–281, Abb. 1).

A késő bronzkorban – a korábbi évezredekhez képest – megszaporodnak a régészeti lelőhelyek. Van olyan kutató (TORMA 1969, 79), aki a bronzkor záró periódusát tekinti a Marcal-mente és a szorosabban vett Bakony első, igazi benépesedésének.

Hiteles feltárásokból csak a legújabb időkben szerezhettünk ismereteket a Halomsíros kultúra korai – koszideri periódusbeli (2–5. ábra) – benyomulásának emlékeiről. A várpalotai Posta és a Skála áruház között¹⁵ postakábel fektetéskor Regenye Judit 1987-ben leletmentette edénydepotjukat (edényekből álló együttes). 1991–93 között e sorok szerzője tárta fel nagydémi, hamvasztásos sírokkal jellemezhető temetőjük (ILON 1992, 10–16; ILON 1995, 102–104; ILON 1999) részletét. Talán egy településük szélét¹⁶ érintette 2007-ben a 8. sz. főút Márkót elkerülő szakaszának megelőző feltárása, amelyet Rainer Pál vezetett. Borzavár és Porva határában az utóbbi években Wolf Ernő találta

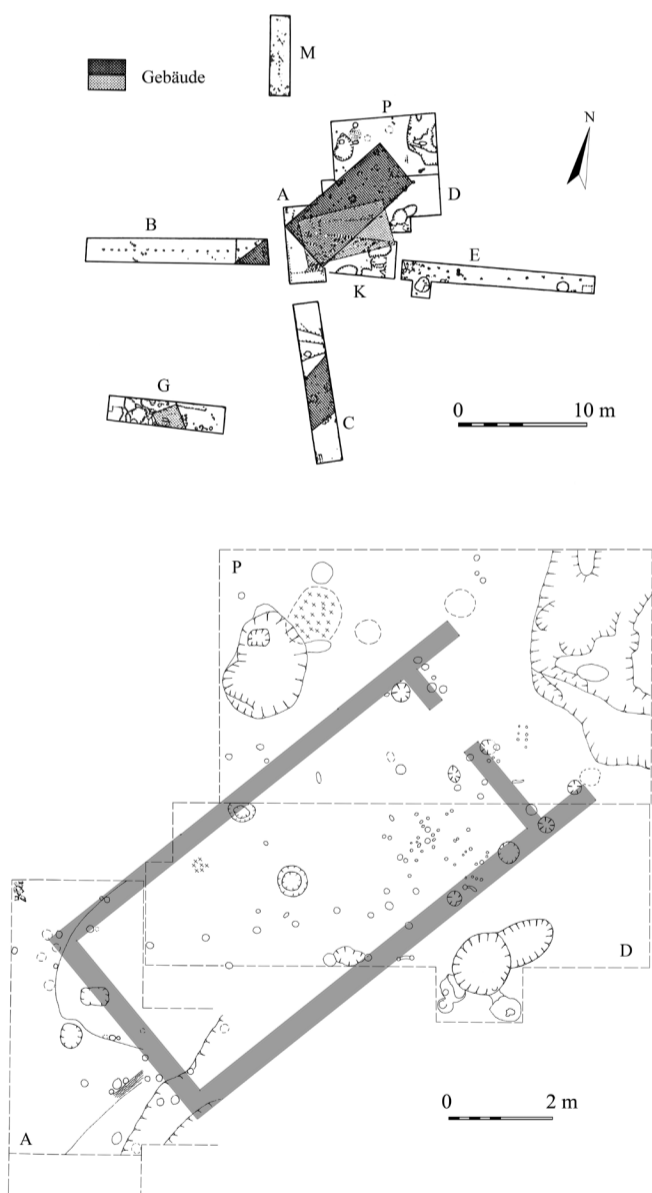
14 LDM RA 18.412-85, 18.426-85, 18.468-86, 18.553-88, 18.623-90. Publikálatlan.

15 LDM RA 18.556-88. Publikálatlan, a leletanyag leltározatlan.

16 LDM RA 19.759-2008. Publikálatlan.

ILON GÁBOR: VESZPRÉM MEGYE BRONZ- ÉS KORA VASKORA

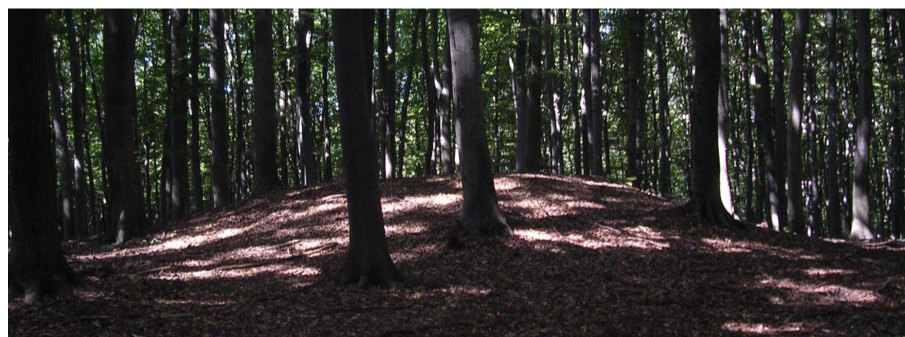
meg a korai és középső halomsíros időszak településeinek rendkívül fontos olyan nyomait (28–31. ábra), amelyek eddig a Magas-Bakonyból ismeretlenek voltak. Az utóbbi évtized eredményeinek köszönhetően mára már egy korábbi kutatástörténeti hiátust, bizonytalanságot tudunk kitölteni. Ugyancsak fontos a Veszprém, Kádárta–geleméri (egyszerűbben a 8. sz. főút litéri csomópont) település Ilon Gábor (2012) majd és Szvath Márton irányításával végzett 2009–2010. évi ásatása. A forrás közelében található „falu” vagy száz bronzkori jelensége, köztük oszlopszerkezetes házak is feltárássra kerültek. Néhány évtizede ugyan a csabrendeki temető néhány sírját és a királyszentistváni temető 7. sírját már ezen új kultúra emlékéhez sorolták, de az előbb említett hiteles és új adatok birtokában beszélhetünk csak a már régóta ismert Komárom-Esztergom és az újabb Győr-Moson-Sopron, Zala és Veszprém megyei leletek összhangjáról (Ilon in press). A koszideri időszak általuk itt talált kevert népességének emléke a várpalotai urnasírokat tartalmazó temetőrészlet (MRT2, 220; KOVÁCS 1977a).

36. ábra: A késő bronzkori németbányai település I. (korai) periódusának felülnézeti összesítő rajza és az egyik ház alaprajza

Egy rövid, egy évszázadnyi, de talán még rövidebb (?) periódust jelent a Halomsíros és az Urnamezős kultúra átmeneti, kevert, az új kultúra (Urnamezős) kialakuló szakasza. Nevezik ezt Farkasgyepű–Jánosháza, bakonyvidéki és késő halomsíros–korai urnamezős csoportnak. Az utóbbi évtizedekben, elsősorban a szlovák kutatás a Čaka kultúra (csoport) legdélebbi előfordulásaként értelmezi. Sőt, a leletanyag látványos kimutatása Szlovéniában is megtörtént (DULAR – ŠAVEL – TECCO HVALA 2002, 182–196). A csupán elnevezésében vitatott

emlékanyag legfontosabb megyebeli lelőhelyei az alábbiak (PATEK 1970; ILON 1984, 1986a, 1988, 1989; MITHAY 1988; JANKOVITS 1992; ILON 2014): Bakonybél (halomsírok), Bakonyjákó (halomsírok és településrészlet), Bakonyzücs (halomsírok), Farkasgyepű (halomsírok és településrészlet), Nemetbánya (halomsírok és településrészlet), Ugod (halomsírok) és Zirc (halomsírok). A településeken álló lakóházak ágfás-szelemenés szerkezetűek, sövényfallal, amelyet nem egy esetben sárral tapasztottak és szalmával fedhettek. A minimális adatok alapján egy légtérűekre, de többsejtűekre is következtethetünk (36. ábra; ILON 2005). A megyében kb. 1500 halomsír¹⁷ képezi ezen időszak temetkezési emlékeit. (37. ábra 1–3) Szomorú, hogy hitelesen és jól-rosszul csak alig félszázat kutattunk meg szakmánk több mint másfél évszázados története során. A két kultúra szerves átmenetét legjobban a németbányai tell-telepen lehetett megfigyelni a teljes kerámia mennyiség (kb. 12 000 tétel) számítógépes feldolgozásának köszönhetően (ILON 1996; ILON 2014).

37. ábra : Halomsírok Iharokút, Ugod-Kökunyhó és -Mórcháza lelőhelyeken (Fotó: Wolf E.)

A korszak második felében az Urnamezős kultúra hatalmi szférájának része a megye területe. Patek Erzsébet (1968) és Kőszegi Frigyes (1988) – elsősorban a MRT kötetekre alapozott – gyűjtésének köszönhetően több mint félezer lelőhelyüket (település, temető, kincslelet) ismerjük. Újabb lelőhelyeik: a várpalotai Kikerítő melletti (Bántai) homokbánya, ahol 1971-ben Palágyi Sylvia és Uzsoki András figyelték meg a kultúra településnyomait (MRT 2, 49/34. lelőhelytől északra).¹⁸

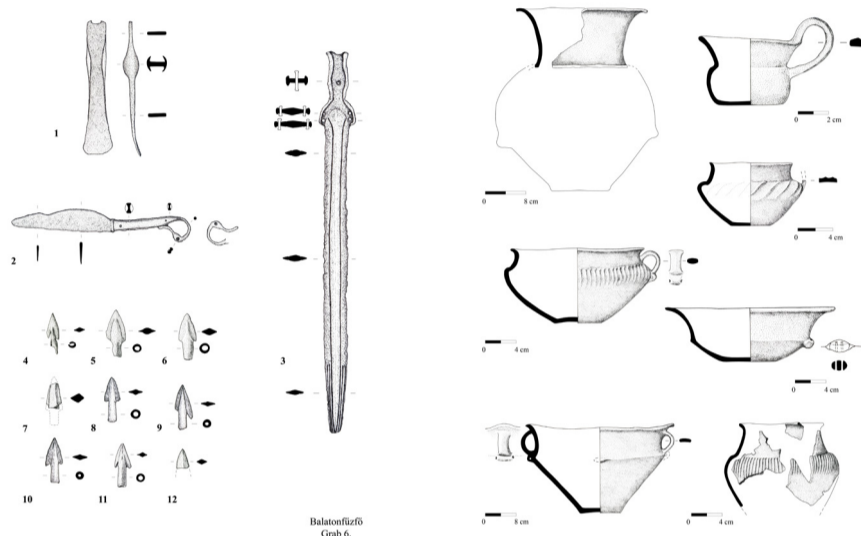
¹⁷ Az ismertek száma 1373 db, 60 lelőhelyről. (Ilon 2014. I/c. Tabelle / Liste) De ez bizonyosan nem tekinthető véglegesnek, amit Wolf Ernő tevékenysége igazol. Ő szinte minden évben újabb és újabb halmokat figyel meg és dokumentál.

¹⁸ LDM RA 14.575 Publikálatlan, a leletanyag leltározatlan.

ILON GÁBOR: VESZPRÉM MEGYE BRONZ- ÉS KORA VASKORA

A veszprémi Kórház u.-ban¹⁹ két hamvasztásos sírjukat Regenye Judit leletmentette csatornaépítés közben. Az 1990-es évek elején a balatonfűzfői Delta-útelágazásban településük és egy temetőjük 5 sírből álló részlete – a társadalmi elithez tartozó íjas, kardos, harci baltás sírral (38. ábra – 41. ábra 4.) – Palágyi Sylvia feltárásán bukkant napvilágra (REGENYE 2000; ILON 2012, 2015).

A korszak legvégén és a következő időszakba átvezető fázisban (Kr. e. 9–8. század) a régészeti emlékek tanúsága szerint meglehetősen kevert a Kárpát-medence régészeti kultúrája, s ennek alapján feltéte-

38. ábra: Válogatás a balatonfűzfői 6. sír bronz tárgyai közül (Rajz: Mátyus M.)

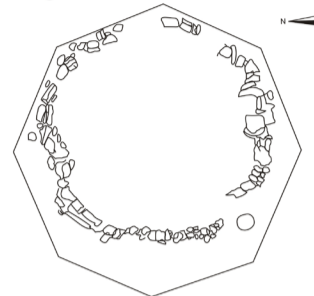
39. ábra: A balatonfűzfői 6. sír edényei (Rajz: Mátyus M.)

40. 1-2. ábra: A 6. sír madárfejes kése (Fotó: Takács T.)

lezhetően – lakossága is. A helyi előképekre visszavezethető tárgyak mellett, az észak-balkáni eredetű formák (URSUȚIU 2002, Fig. 21/14, 31/106, 116) és a kaukázusi–kubáni térség emlékanyaga (az utóbbi lovasnéphez köthető) figyelhető meg (KEMENCZEI 1993, 3–4). Ekkor jelennek meg az első igazi vas tárgyak (pl. zabla, lándzsahegy, fejsze, karperec). Bakonyszetkirály–Zöröghegy III. lelőhelyen 1870-ben gróf Lazanszky Angéla megátott egy halmot. Ennek kidobott földjében, az 1990-es években Wolf Ernő preszkíta tárgyakat (vas zabloldalpálcákat, bronz szíjelosztókat, vaskarikákat,

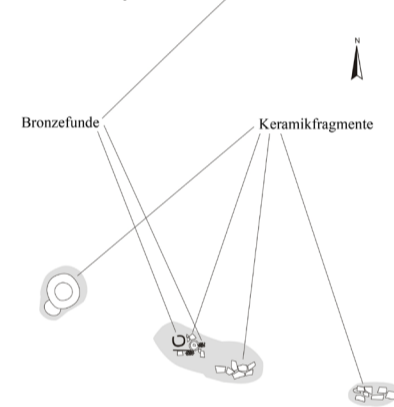
1: Ugod

0 10m

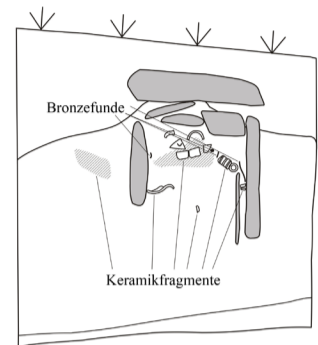

3: Némethánya

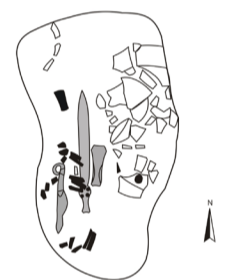

0 1m

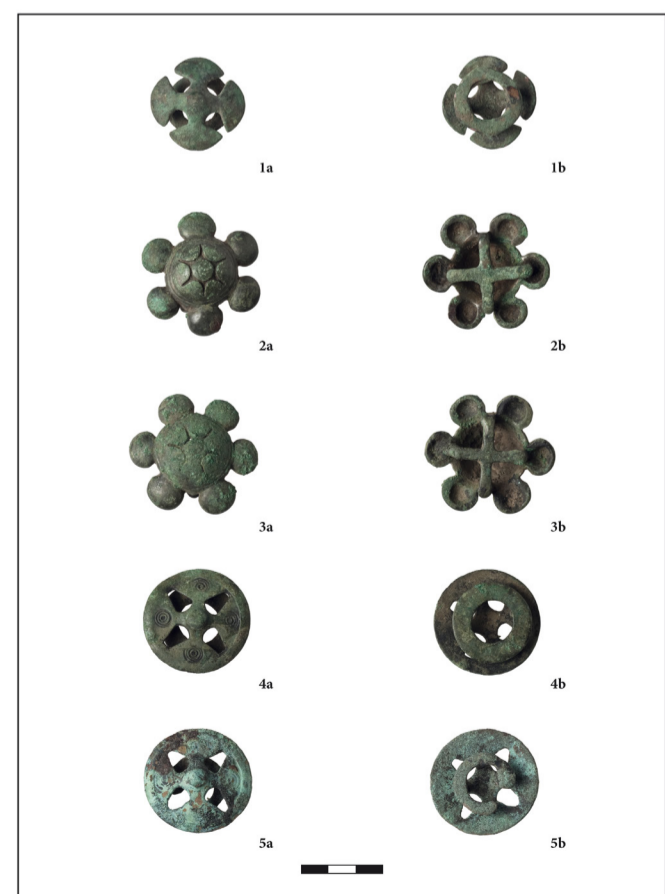
2: Némethánya

4: Balatonfűzfő

41. ábra: A Bakonyvidéki halomsírok sírtípusai (Rajz: Mátyus M.)

42. ábra: Preszkíta bronz szíjelosztók a bakonyszetkirályi halomsírból (Fotó: Takács T.)

ILON GÁBOR: VESZPRÉM MEGYE BRONZ- ÉS KORA VASKORA

edénytöredékeket (42. ábra) talált, amelyek a kaukázusi-pontusi térségből származnak. Ezek rangos lovas temetkezési helyét valószínűsítik (ILON 2014). A korszak megyebeli vezérlelőhelyei, ahol a korábbi, urnamezős hagyományok és a keletről érkező hatások kulturális keveredése kitűnően megfigyelhető – a Nagysomló és közvetlen környékének temetkezései (pl. Somlószlós keleti típusú bronz csákányos, de urnamezős edényekkel, halomsír alá rejtett vezetője), de ide tartozik a badacsonytomaji (bronz edényes lovas nőre utaló: METZNER-NEBELSICK–NEBELSICK 1999, 86) kincslet is. Valószínű, hogy a kelet-kárpáti (a kaukázusi–kubáni térség emléanyagát gyártó) fémművesség egyik nyugat – dél-nyugat (az alpi és a közép-európai Hallstatt-kultúra) felé közvetítő szerepet játszó fémműves központja a hegyen keresendő (PATEK 1993, 3, Abb. 45–46; KEMENCZEI 1995a, 89; KEMENCZEI 1996, 466, Abb. 13).

A kora vaskori Hallstatt-kultúra gazdag, halmos temetkezéseiről elmondható, hogy az esetek többségében a nagy kiterjedésű (több hektáros), és sokszor sáncokkal erősített települések mellett, azok közelében találhatók. A telepek és temetők elhelyezkedése – a vizsgálat tárgyát képező megyénél nagyobb területre figyelve – az alábbi típusokba sorolható. A többnyire magaslati, esetenként erősített település a vízfolyás egyik oldalán található, míg a másikon a tumulusok. Ilyen szituációt ismerünk pl. 1. Fehérvár-surgó–Kisvárhegy (Fejér m.) sánccal erősített teraszos telepe, s a Gaja patak túlsó oldalán az Eresztvényi erdőben 9 halomsír (PETRES–JUNGBERT é. n.). 2. Süttő–Nagysánc tető (Komárom–Esztergom m.) és a Feketehídi árok (időszakos vízfolyás) másik oldalán lévő magaslati települések, valamint a Sáncföldök dűlői 18 jól látható és számos elszántott halomsírja (VADÁSZ 1983). Máskor a központi települést övezik, vagy annak látókörében vannak a nagyobb halomsírok, pl. 1. a Ság hegyet a bobai, a jánosházi, a kismezei és a mesteri határában lévők (Vas m. – PATEK 1993; VADÁSZ 1998), 2. A Somló hegy tövében a dobai²⁰ és a somlósárhelyi tumulusok (1. ábra 4. ■, 15–17. ábra), valamint számos elszántott halomsír (PATEK 1993; VADÁSZ 1998, 47. jegyzet), 3. Tihany–Óvár (43. ábra) és halomsírsíri (UZSOKI 1984), 4. Nagyberki–Szalacska–Várhegy (Somogy m.) és a közelében 59–100 halom²¹ (KABAY 1960; KEMENCZEI 1975). A temetkezések a Ha C periódusra datálhatók. 5. Százhalombatta–Sánchegy (Pest m.) erősített telepe környezetében, a Duna partján 122 halomsír állt még a XIX. században, amelyekből csak néhány hitelesítő feltárására és előzetes közlésére került sor (HOLLPORT 1985).

A megye magaslati és erősített lelőhelyei

A környezetéből meredeken kiemelkedő és arról jó kilátást, ellenőrzést biztosító hely természetes védelmet jelent. Ezzel a lehetőséggel a bronz- és a vaskor egész ideje alatt éltek. Megszállásuk továbbá valószínűleg a társadalmi differenciálódással együttjáró hatalommal és annak védelmével, megőrzésével, esetleg szakrálisként is kezelt tevékenységekkel (pl. fémfeldolgozás, áldozatok bemutatási helye) hozható összefüggésbe. Ez nem csak elszigetelődést jelent, de függést is az alacsonyabb térszínen élőkötől. A bronzkorban és a kora vaskorban egyre szaporodó és specializálódó (vezetők, katonáskodók, iparos kézművesek, stb.) népesség ellátását, a mezőgazdasági termelést és a csere tárgyainak mozgatását ugyanis a síkságon és a dombságon élőknek kellett biztosítaniuk (ILON 1992, 2007).

Az alábbiakban a jelenleg ismert ilyen típusú lakóhelyeket az első vagy legkorábbi ismert megtelepedések időrendjének figyelembevételével sorolom fel.

43. ábra: Késő bronz- és kora vaskori magaslati település: a tihanyi Óvár (fotó: Regenye J.)

A tihanyi Óvár (218 m tszf., 1. ábra 1.▲, ■, 43. ábra) 28 ha-s fennsíkjaival a közepes méretű magaslati települések közé tartozik (MRT 2. 197; NOVÁKI 1979, 109, 42. kép; UZSOKI 1986, 245–248; NOVÁKI–CZAJLIK–HOLL 2006, 132–133, Abb. 8). Kiváló fekvését (víz közelsége, védhetősége sziget mivoltából fakadóan, a Balaton-felvidék ellenőrzése) a bronzkorban ismerték fel. A bronzkor egész ideje alatt lakott, hiszen a kora bronzkori makói, a középső bronzkori Mészbetétes kerámia, a Halomsíros és az Urnamezős kultúra cseréptöredékeit is felgyűjtötték területén. A föld-fa szerkezetes sáncokkal és árokkal védett platót a Hallstatt és a kelta korban is lakták. Az 1999. évi – Regenye Judit (2004) által vezetett ásatások (43–44. ábra) – ellenére az erősítések korát nem ismerjük, de nagy valószínűséggel késő kelta korinak vélhető.

A nagysomlói magaslati (433 m tszf., 1. ábra 2. ▲, ■, 9. ábra) telepet újabban áldozati és fogadalmi szertartások helyeként is értelmezik, ahogy a Vas megyei velemi Szt. Videt és a Ság-hegyet (KEMENCZEI 1995, 51), de a Várvölgy–felsőzsidai Nagy-Láz-hegyet (Zala m. – MÜLLER 2006) és jóval távolabbi hasonló példaként említhetjük a bajorországi Bullenheimer Berget (HAGL 2008) is. Mindegyik helyen legalább egy fél tucat vagy annál több bronz- és egy-egy arany kincslet került elő. A kora bronzkori makói, a somogyvári és a középső bronzkori Mészbetétes kerámia kultúrája szórványos megtelepedésére utaló emlékeiről tudunk (MRT 3, 213). Igazi megszállása az Urnamezős kultúra késői periódusában történt. A nagy kiterjedésű települést sejtető nyomok a platón, a kilátó és a vár környékén, valamint a Szt. Márton forrás és a Szt. Margit kápolna közelében gyűjthetők (MRT 3, 210, 213; KEMENCZEI 1991, 85, és Taf. 70. 441).²² Temetőre utaló nyomokat figyeltek meg és mentették leleteit a somlószlósi Séd-forrás mellől (MRT 3, 197–198). A hegylábi környékről, több a magaslati helyet kiszolgáló (földműves-állattenyésztő) kistelep (mai fogalmaink szerinti „tanya” és „falu”) nyomait írták le a hatvanas években: Doba–Hajagos-patak mellett, Somlójenő–Alsómezei dűlő, Somlósárhely–Torna-patak mellett és a Kakas-major közelében (MRT 3, 86, 193, 208).

Bakonyszentlászló–Kesellőhegy I. (360 m tszf. 1. ábra 3. I. ▲) A négy földsánccal és árokkal erősített lelőhelyen a kora bronzkori késő kispostagi és a középső bronzkori korai Mészbetétes kerámia kultúrája átmeneti periódusa edénytöredékei, lapos kőbalta és őrlőkő utalnak a megtelepedésre. A rétegtani megfigyelések szerint a kispostagi időszakban még nem erősítették a helyet (MRT 4, 51; NOVÁKI 1979, 78–84, 2. kép).

20 Valójában Doba határában csak egy halomsírt, az ún. 2. számút tárták fel.

21 A különböző megfigyelések adatai eltérőek a tumulusok számát illetően.

22 A Somlyó-hegyről került elő a XIX. század végén egy az urnamezős kultúra fiatal fázisára datált kardhegy.

ILON GÁBOR: VESZPRÉM MEGYE BRONZ- ÉS KORA VASKORA

Veszprém–Várhegy²³ (átlag 300 m tszf., I. ábra 4. ▲) magaslati településén csak kis felületre terjedt ki a kutatás. Innen a kora bronzkori kisapostagi kultúra és a Mészbetétes kerámia kultúrája veszprémi csoportjának leletanyagát ismerjük. Erődítése a kora vaskorban készült (CSÁNYI 1978, 29, 33; BÁNDI 1982, Abb. 2).

A Pápai-Bakonyalja késő bronzkori várai az Urnamezős kultúrához sorolhatók.

Bakonyszentlászló–Kesellőhegy II. A hegy platóját (460 m tszf., 112,53 ha, I. ábra 3.II. ▲) 5 km hosszú földsánc védi, amelyet két helyen szakít meg kapu. A ma is létező ún. Csörgő-kút bizonyosan működött a késő bronzkorban. A település – a kerámiatöredékek alapján – hosszabb időn át (késői Halomsíros kortól az Urnamezős kultúra végéig?) lakott volt. Az edénytöredékek és orsógomb mellett említésre érdemesek még az itt előkerült bronz nyílhegyek (MRT 4, 51–52; NOVÁKI 1979, 104–105, 109, 12. ábra).

Bakonyszentkirály–Zöröghegy I. A Cuha-patak völgye felett magasodnak (430 m tszf., 1,52 ha, I. ábra 5. ▲) meredek oldalai. A csatlakozó hegygerinctől árkokkal választották el, így biztosítva védelmét. Két oldalán több mint húsz lakóteraszt figyeltek meg és némelyiket megszondázták. A késő bronzkori korhatározó leletek edénytöredékek, csonttárgyak, orsógomb és őrlőkő. Először ezt szállhatták meg, majd a II. számút (MRT 4, 46–47; NOVÁKI 1979, 104, 24. ábra; NOVÁKI–CZAJLIK–HOLL 2006, 130–132).

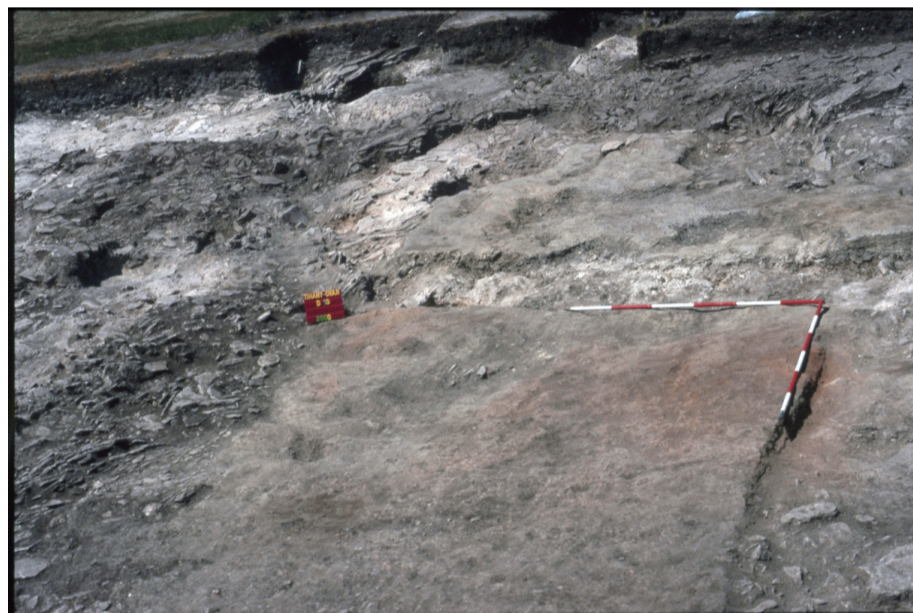
Bakonyszentkirály–Zöröghegy II.²⁴ platója a Cuha-patak keleti oldalán meredeken magasodik (493 m tszf., 102,07 ha, I. ábra 5. ▲). A földvár kerülete közel 5100 m, amelyet kb. 3400 m hosszúságban földsánccal erődítettek. A várba három irányból, kapun lehetett bejutni. Forrás ma csak a váron kívül, a hegyoldalon található. A régészeti kutatások során késő bronzkori facölöp-szerkezetes „házak” nyomait, edénytöredékeket, ún. holdidolokat és a fémművesség emlékeit találtak meg (MRT 4, 46; NOVÁKI 1979, 102–103, 26–27. ábra).

A sáncokkal és árkokkal erődített bakonyszücsi Várhegy (kb. 300 m tszf., 4,5 ha) kora ismeretlen. Kutatás itt még nem folyt, felszínén sem gyűjtöttek leleteket. Csak igen nagy megszorítással – leginkább térbeli helyzete okán – sorolható a csoporthoz (MRT 4, 56; NOVÁKI 1979, 109; BÁNDI 1982, Abb. 2).

A bakonybéli Somhegy (641 m tszf., 6 ha) kutatásával még szintén adós a tudomány. Mostani említése ugyancsak földrajzi fekvésével indokolható (MRT 4, 21; NOVÁKI 1979, 109; BÁNDI 1982, Abb. 2).

A pontosabban meghatározhatatlan korú erődített helyek közé kell sorolnunk az alábbi őskori, késő bronz- és kora vaskori kerámiával is keltezett, még nem kutatott helyeket: Ajka–Cservár 1,5 ha kiterjedésű, árkokkal és sáncokkal erődített (MRT 2, 25–27, 4. kép; NOVÁKI 1979, 109; BÁNDI 1982, Abb. 2). Mindszentkállya–Kerekidomb kb. 0,5 ha méretű és 165–170 m tszf. magasságú, sáncokkal erődített. Ma is mocsaras környezetéből 30–35 m-rel emelkedik ki (MRT 1, 115, 24. kép). Az alig 0,5 ha kiterjedésű kapolcsi Királykő – egyes vélemények (MRT 1, 58 – 69, II. kép; BÁNDI 1982, Abb. 2) szerint – e korban létezett. Fekvése és mérete, valamint az innen származó középkori emlékek alapján inkább középkori várhelynek vélem, annak ellenére, hogy területéről ill. lábától őskori edénytöredékeket²⁵ is gyűjtöttek.

Jelenlegi ismereteinket összegezve a korszakban szinte folyamatosan mindössze egy hely, a tihanyi Óvár volt lakott. A kora bronzkori makói kultúra „népe” szállta meg, akik a Nagysomlón is megtelepedtek. Figyelemreméltó ez a két, a közlekedés ellenőrzésére is alkalmas stratégiai pont! Az Óvárról – tiszta időben – a Balaton-felvidék és a Mezőföld északi térsége, a Nagysomlóról a Marcal-medence és a Veszprém-devecseri-árok tartható szemmel. A kora bronzkor következő periódusában a Somogyvár–Vinkovci kultúra valószínűleg csak a Nagysomlót őrizte meg. A kora bronzkor végén a kisapostagi kultúra a bakonyszentlászlói Kesellőhegy I.-en és a veszprémi Várhegyen tűnt fel, viszont a két előbbi helyről nem ismeretes emlékműanyaguk. A középső bronzkori Mészbetétes kerámia kultúrája ismét megtalálható a tihanyi Óváron és a Nagysomlón, valamint a bakonyszentlászlói Kesellőhegy I.-en és a veszprémi Várhegyen is. A késői bronzkorban az Óvár és a Nagysomló mellett új, addig érintetlen helyeken telepedtek meg a Pápai-Bakonyalján és talán a Balaton-felvidék némely magaslatán is.

44. ábra: Kora vaskori ház feltárás közben (Fotó: Regenye J.)

A két stratégiai jelentőségű hely (tihanyi Óvár és Nagysomló) birtoklása tehát – hipotetikus véleményem szerint – mindig a régióban elsődleges szerepet betöltő, a főhatalmat gyakorló régészeti kultúrát jelzi.

Természetesen van olyan szituáció, ahol sem az Urnamezős, sem a Hallstatt-kultúra magaslati telepeit még nem ismerjük (pl. a lovászpatai, vaszari halmok esetében), illetve, ha kisszámú adat alapján ismerni véljük (pl. Ság és Nagysomló), azokon még nem folyt – a Ság hegy platóján a hajdani bazaltbányászat miatt már nem is lehetséges – érdemi és modern, a mai elvárásoknak megfelelő régészeti kutatás.

Szinte semmit nem tudunk a Hallstatt-kultúra nagy, magaslati telepeit ellátó ún. síkvidéki, másként kistelepekről. Pusztán topográfiai helyzetüket ismerjük a MRT bejárásainak köszönhetően. A nagy, központi telepek kutatásának bővületében szakmánk sajnos kevés ilyen helyen végzett ásatást. A megyében a kivételek közé tartozik Vaszar–Várospuszt a Pörösréti halomsírok közelében (MITHAY 1980, 70–75).

23 Bándi G. helytelenül sorolta tehát az erődített bronzkori helyek közé.

24 A topográfiában helytelenül I. sz. lelőhely alatt leírva.

25 Elképzelhető, hogy egy őskori telepen áll, s annak anyagát hordták fel a középkorban.

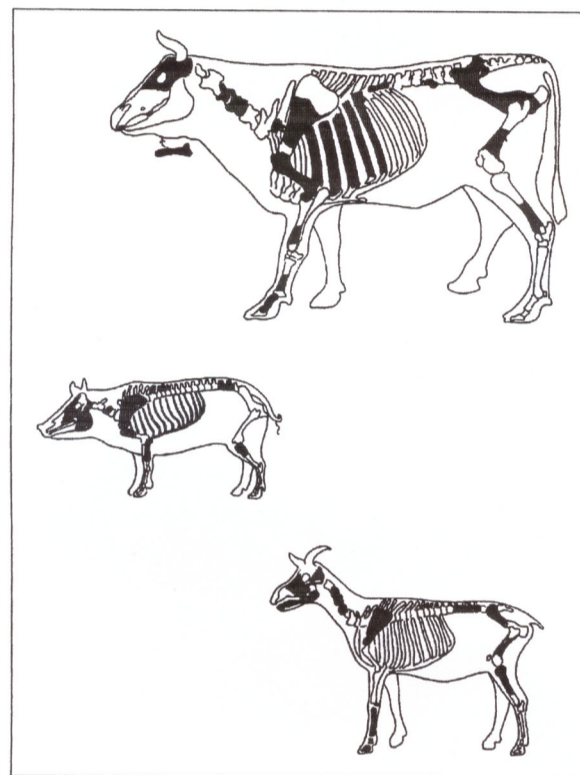
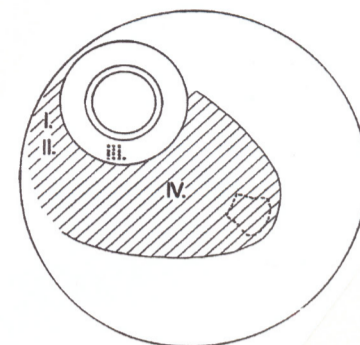
ILON GÁBOR: VESZPRÉM MEGYE BRONZ- ÉS KORA VASKORA

Temetkezés és halottkultusz

A korai bronzkor kultúráinak temetkezéseit máig nem ismerjük a megye területéről. A korszak végére, a kisapostag III–korai mészbetétes fázisra keltezhető a fentebb már említett, magányos balatonakali sír (I. ábra 1. ●: TORMA 1978, 15). A férfi sírját sajnos nem szakember tárta fel és antropológiai elemzése sem történt meg. Az elhunytat valószínűleg zsugorítva, fegyvereivel és legszínvonalasabb viseletében (arany karika a fej jobb oldalán, bronz karperec) kőlapokkal fedett sírgödörbe helyezték. A korszak végéről, a kisapostagi – korai mészbetétes fázis emléke a Pápa–Szabó D. u.-i hamvasztásos, urnás sír és a Balatonalmádi–káptalanfüredi szórthamvasztásos temetőrészlet (KISS 2004, 256).

A következő periódusban – a középső bronzkorban –, a Dunántúli mészbetétes kerámia kultúrája veszprémi csoportjában a hamvasztás rítusa vált a terület egyedüli temetkezési jellemzőjévé. Ez a gyökeresen eltérő túlvilág felfogást tükröző megoldás, a testnek máglyán történő elégetését, az ember megsemmisítését jelenti. A sírok gödrébe a kalcinált csontokat beleszórták (= szórthamvasztásos rítus: Balatonfűzfő, Berhida, Veszprém) és edénytöredékekkel vagy kövekkel fedték. Egy másik megoldás, amikor a hamvakat és a máglya maradványait edényekbe (urnaként bármilyen edénytípust, de agyagládát is használhattak) rakták és úgy helyezték a sírgödörbe. Ekkor egy másik edénnyel pl. tállal fedték. Balatonalmádi, Királyszentistván (II. ábra 1., 2.), Veszprém–Jutas (vasútállomás) és Gyulafirátót sírjaiból is ismertek ezek a variációk (KUZSINSZKY 1920, 191; MRT 2. 254; Bóna 1975, 227; KISS 2004). A királyszentistváni temető sírgödre szögletesek, harangalakúak vagy oválisak. Tájolásuk délnyugat–északkelet. Több eltemetett mellett marhacsontokat találtak (Bóna 1975, 199, 204. és PLAN 20). Nem tudjuk, hogy mi volt az oka a nagyszámú edénymellékletnek. Jellemző, hogy a szórthamvasztásos sírokban több az edénymelléklet. Jó példa erre a balatonfűzfői „B” sír (I. ábra 2. ●), de az Urnamezős és a Hallstatt-kultúra temetkezéseiben megfigyelhető edénysorozatokat is. A halott érdekében – a túlvilágra szánt – ételek, italok tárolását szolgálták? ... Netán a tor első fázisában használták és a közösséget elhagyó mellé helyezték? (NEBELSICK 1997). Ezek ma már szinte megválaszolhatatlan kérdések. Papkeszin a hamvasztóhely is feltárássra került (MRT 2, 170). A legtöbb temetkezések családi összetartozást sugallnak, amit csak antropológiai-genetikai vizsgálatok tehetnek bizonyossá.

A középső- és késő bronzkor határán, a korszaki időszakban, amikor a kárpát-medencei kultúrák erőteljes keveredése jellemző – mintegy az átmenetiség indikátoraként – a rítusok sokfélesége tapasztalható. Vannak hamvasztásos sírok, de korhasztásosak (a test épségben került a földre) is. Az előbbieket közé tartoznak a várpalotai (KOVÁCS 1977, 44–48) és a nagydéli (ILON 1999) temetkezések. A korhasztásosak közül pedig a múlt század végén tártak fel néhányat a Bakonyban Rómer Flóris és megyebeli munkatársai. A Halomsíros kultúra kevert és tiszta népességét, valamint az itt talált és csak részben elmenekülő helyi lakosság vallási felfogását tükrözik az eltérő temetkezési formák. A megfigyelések szerint feltételezhető a fából készített sátorszerű, az eltemetett sírgödört védő föld feletti sír építmény (Nagydém I.A sír). A kőből emelt sír építmények sem lehettek ritkák, amelyet földdel fedtek be (Borzavár?, Bakonybél?). Utóbbiak az ún. halomsírok. A kisebb-nagyobb sírhantokat (sírjeleket) idővel a szél, az erózió és nem utolsósorban a későbbi évszázadok földművelése semmisíthette meg. Feltételezhetjük ugyanis, de kevesebb esetben igazolhatjuk hitelesen, hogy bizonyosan minden halott sírját legalább földhalommal jelezték.

45. ábra: I. szarvasmarha borjú és bika, II. sertés, III. szarvasmarha borjú és bika, sertés, IV. szarvasmarha borjú és bika, sertés, juh bárány és kos (Vörös I. 1995. 1-2. kép nyomán)

Az eltemetett étel- és állatáldozatáról – hitelt érdemlő megfigyelés alapján és tudományosan feldolgozott (VÖRÖS 1995, 150–153) formában – sajnos csak egy helyről, a nagydéli I.A sírből tudunk. Jól rekonstruálhatóan (45. ábra) az alábbi sorrendben kerültek a következő húsok a sírba, amelyeket csontmaradványaik jeleznek:

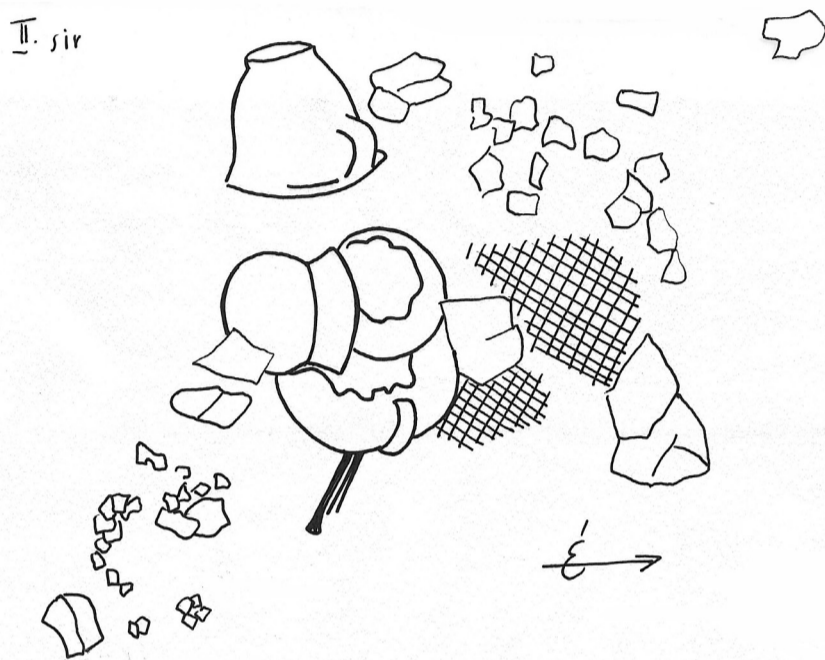
- I. A díszes urnától nyugatra: az emberi hamvakkal szarvasmarha hát-borda és hal, amire kosfej, lapocka- és combrészek kerültek,
- II. ezekre egy korsó darabja, majd újabb húsként sertés kan fej-, oldalas és combrész,
- III. A díszes urna alatt: szarvasmarha borjú fej; bikafej, hát-borda, lapocka és comb; valamint a sertés égett fejrésze, oldalas és lapockarész.
- IV. A díszes urnától dél–délkeletre, emberi hamvakkal együtt: juh bárány fej és kos fej, lapocka, mellső lábvég, comb.

A borjú 15–18 hónapos, a bika és a sertés kifejlett egyed lehetett. A juh bárány 6–8 hónapos, a kos 1,5–2 éves volt a leöléskor.

A késő bronzkorból két hatalmas méretű, egyúttal a korszak két periódusára jellemző temetőt érdemes kiemelni. Az egyik az átmeneti időszakra (késő Halomsíros – korai Urnamezős kultúra) keltezhető Bakonyzúcs–Százhalmon található a maga 226 halmával. Az ilyen típusú temetőkhöz sír építménnyel (kisméretű kőkamra: pl. Németbánya, Ugod –4I. ábra 1–2.) vagy anélkül, hamvasztással (pl. Bakonyjákó, Far-

ILON GÁBOR: VESZPRÉM MEGYE BRONZ- ÉS KORA VASKORA

kasgyepű: 46. ábra; 41. ábra 3–4) temetkeztek és a sír fölé jól látható földhalmot emeltek. A halmok alá – nagy valószínűséggel – minden esetben (az eddigi általános felfogással ellentétben) egy elhunytat temettek. Ezt a németbányai sírok antropológiai vizsgálatai alapján feltételezhetjük (ILON 1996, 114–115). A problémát a szakma számára az okozta, hogy a hamvakat a temetkezési szertartás során eltérő mélységbe és más-más helyre tették, s a régészek ezek mindegyikét – antropológiai meghatározás hiányában – külön sírként értelmezték.

46. ábra: Farkasgyepű, a II. sír rajza (Laczkó D. Múzeum Régészeti Adattára)

A másik a csabrendeki (és a Sümeg között húzódó Hegyelő–Fehérkövek-Szőlőhegy) temető, ahol a hamvasztásos sírok zöme az Urnamezős kultúrához sorolható. Itt a feltételezhetően kisméretű sírhalmokat az idők során elszántották, a feltáró Darnay Kálmán (1899, 27) azonban sok esetben megtalálta a bazalt vagy mészkő fedlapokat, kőkamrácskákat. A hamvakat urnákba helyezték, vagy elszórták a sírgödörben. A társadalmi elit egyik korszakbeli rangos tagja lehetett a balatonfűzfői Delta-útélágazás temetőjének karddal övezett 6. számú férfinja (38–40. ábra, 41. ábra 4).

A kora vaskori Hallstatt-kutúra esetében először is le kell szögeznünk: jelenleg egyetlen a klein-kleinihez (Ausztria) hasonló gazdagságú korabeli temetkezésről sincs tudomása a Dunántúlról a hivatalos régészettudománynak. Ez ideig vagy nem találtuk meg, ha egyáltalán e földrajzi régió akkori territoriális különállását feltételezhetjük önálló vezetővel, vagy régen, esetleg napjainkban²⁶ rabolták ki sírját illetéktelenek. Megállapíthatjuk tehát, hogy mostani tudásunk alapján csak a társadalmi hierarchiában a klein-kleini „fejedelem” alatt állókról alkothatunk elnagyolt képet a Dunántúl és benne Veszprém megye esetében is. Így a meglehetősen differenciált és jobb híján talán az arisztokrata- és a felső középrétegnek (másként a vezetők, fegyveres kíséretük és családtagjaik) nevezhető társadalmi csoport temetkezéseiről adhatunk csak egy vázlatos áttekintést. Temetkezéseiket a szemmel ma is jól látható, fél méteres, vagy annál nagyobb magasságú halmok (pl. Somlósárhely, Vaszar: 15–19. ábra) jellemzik. Az alattuk álló középréteg és köznép ún. lapos síros (a hajdani kis sírhalmok, sírhantok mára erodálódtak, elszántották azokat) temetőit alig ismer-

jük. Ezek közül is csak a legjelentősebbeket említjük meg, úgymint pl. a Nagysomló hegylábi környéke, Somlószőlős, Halimba és a nagydémi Középrépaszpuszta (21. és 33–35. ábra). A nem túl távoli Hegyfalu (Vas m.) határában újabban szintén előkerült egy ilyen temetőrészlet (MOLNÁR 2006). Ezek az ún. lapos síros temetők térben nem minden esetben különböznek el a rangosabbak temetkezéseitől, hiszen pl. Süttőn (Komárom–Esztergom m.) a halmok között ilyenek is voltak.

A szomszédos, illetve más dunántúli megyék rangos temetkezései közül az alábbiakat érdemes kiemelni, amelyek a megyei kép értelmezését és árnyalását segíthetik:

Fehérvárcsurgó–Eresztvényi erdő (Fejér m.) 7 m magas, 35 m átmérőjű I. halomsírnak szerkezete meglehetősen egyedi. A 4 x 4 m-es 1 m magas fa sírkamrát egy 2 m magas tölgyekből épített piramissal fedték. A két fa-konstrukció között kővel töltötték ki. A thrák jellegű görbe tőr, a baltikumi borostyán, az észak-itáliai bronz tál és az ausztriai, szlovéniai párhuzamokkal rendelkező edényművesség a vas baltákkal rendelkező lovas-harcos férfi tehető mivoltát és szerteágazó kapcsolatrendszerét tükrözi. Egy kettévágott vaddisznó csontjai az étel- és rituális mellékleten túl vadász-szenvedélyét is jelezhetik. Pontos korhatározása lényegében (PERTES – JUNGBERT é.n.) közöletlen mivolta miatt nem lehetséges.

Győrújbarát–Nagybarát (Győr–Moson–Sopron m.) 7 tumulusából 1908–1909-ben hármat ástak meg. Köztük urnába helyezett hamvasztásos temetkezés fával bélelt sírgödörben kőlapon álló edénnyel. Mellette több vas zablá oldalpálcát és 3 vas zablát, kacsacsüngős karikákat, valamint bronz szíjelosztót találtak. A halom 3.5 m magas volt. Ebben tehát harci kocsis (?), vas karosbaltás férfi nyugodott. Egy másik halomban 3 Hallstatt-kori vas zablá volt. Egy további, hasonlóan rangos (pl. vas karosbaltás) halmot kíváncsiskodó községi gyűjtemény alapítója rabolt ki a néhány évtizede. A temetkezések a Ha C vége–D1-re, azaz a 7. század vége–6. század elejére datálhatók.

Sopron–Burgstallon (Várhely) a több periódusban (késő bronzkor, kora vaskor, kelta) használt és erődített földvár területén és közelében található a Hallstatt-kori tumulusok, összesen mintegy 240. A jelentősebb ásatások Bella Lajos (1887-től) és Patek Erzsébet (1971-től) nevével fémjelvezhetők és közel száz halom feltárását eredményezték. A hamvakat is tartalmazó edényeket és az egyéb mellékleteket a földhalm alatti gödörbe helyezték, amelyeket többnyire fa és kőkonstrukcióval fedtek. Az itteni temetkezések a Stanzendorf-Gemeinlebarn csoport (korábbi néven: Kalenderbergi kultúra) területi egységéhez sorolhatók. Ennek egyik indikátora a női sírok ún. kalenderbergi triászja, ami holdidol – ikeredény – talpas tál együttesét jelenti. A teljes „triász” 3, a részleges 9 halomból ismeretes. Feltűnően hiányoznak a sírokból a Dunántúl más területein a férfi sírokra oly jellemző fegyverek és lószerszámok. A legkorábbi tumulusos temetkezések (81., 83., 224. halom – és ebben a sorrendben!) Urnamezős hagyományokat őriznek és a Ha B3 periódusra, azaz a 8. századra keltezhetők. A legkésőbbi a 215. halom és annak 215a-val jelzett temetkezése, amelyek a 7. század végére, a Ha D1 periódusra datáltak. A temetkezések mellékletei alapján sokirányú kapcsolatrendszer körvonalazható a szlovéniai, de az észak-csehországi területek felé éppen úgy, mint a Balkán felé (PATEK 1982).

Pécs–Jakabhegyen a több periódusú (késő bronzkor, kora vaskor, kelta) földvár közelében található két csoportban a közel 300 tumulus. 1947–48-ban Török Gyula, míg 1976–78-ban Maráz Borbála tártak fel ezek közül összesen 33-at. A régi és az új feltárások esetében is meg-

26 2004 nyarán az egyik Vaskeresztes–felsőcsatári (Vas megye) halom sírkamrájának kb. 2/3-át túrták fel ismeretlen tettesek, de a Bakony késő bronzkori halomsírnak rabló bolygatásait és rongálását (pl. erdészeti utak kialakítása) sem képes megakadályozni sem szakmánk, sem a természetvédelem őrzőjei.

ILON GÁBOR: VESZPRÉM MEGYE BRONZ- ÉS KORA VASKORA

figyelték az ásatók, hogy a halmok alatti kőgyűrűk (átmérőjük 8–12 m) közepére ástott gödörbe helyezték az elhunyt hamvait és mellékleteit kis fa sír építménybe, amelyeket némely esetben kőborítással is védtek. Általában 2–6 edény (amelyek archaikus Urnamezős és kelet-alpi Hallstatt formák) került a sírokba és a mellékletek között nagy számban található a thrák-kimmer jellegű fém tárgyak (pl. Török-féle I. halomból tör és lószerszámok). A Török által feltárt 75. tumulusba is fegyveres (vas lándzsa, bronz tokos balta, bronz nyílhegye újra utal) vezetőt temettek. A halmok egy részének temetkezéseit tehát a kora vaskor legkorábbi dunántúli emlékei közé sorolhatjuk és a Ha B3–C1 fordulójára, azaz 750–650 közöttre datálhatjuk (MARÁZ 1979).

Süttö–Sáncföldeken (Komárom–Esztergom m.) a feltárt tumulus hajdani szélét a 38.75 m-es átmérőjű kőgyűrű jelezte. Magassága az erózió miatt csak 2 m volt. 6.75 x 6.7–6.5 x 1.8 m-es sírkamrájának fala szárazan rakott kő, fafödemes, bejárati folyosója (dromosz) kőből épült. A sírkamrába az edénykészletek mellé egy félbe hasított sertést helyeztek. Két felnőtt és egy gyermek égett csontmaradványai voltak a sírkamrában a máglyán megégett viseleti maradványok (pl. vas, bronz és üveggyöngyök) és ló-, marha-, juh és sertés csontok mellett. A sírkamra padlója alól előkerült a máglya, több felnőtt ember, valamint ló, kutya és sertés égett csontjaival, de 3 pár vas zablá töredékei is voltak itt. A sírkamra első lefedését követően még két alkalommal végeztek rituális szertartásokat (pl. szarvasmarha áldozat a szarvak levágásával = bika kultusz²⁷), amelyek során a bejárati folyosót is földdel borították, miközben a máglya újabb részleteit ugyancsak elhelyezték. A sírba eltemetett férfi rangját – az ásató álláspontja szerint – nem maguk a mellékletek (kés, fenőkö, tarsolyzáró „orsógomb”), hanem a rekonstruált temetkezés rituáléi (pl. ember és állat áldozatok) adják. Kora: Ha C2 vége – D1, 7. század vége – 6. század eleje (VADÁSZ 1983).

Százhalombatta és Érd határában (Pest m.), a Duna közelében 122 halmot számláló temető található, amelyet már 1847-ben felmértek. A 75. halom esetében felmerült, hogy több sír hamvasztó helye lehetett. A 114. halom eltemetettje egy adultus-maturus korú férfi volt. Egyik leglátványosabb tárgyi melléklete egy vadkanagyaras vas zablá. Az agyar végeire bronz lemezhüvelyeket húztak, amelyek díszítései a klein-kleini bronz maszkról ismeretesek. Bronz diadémája ugyancsak magas társadalmi státust sugall. Temetésére – a hamvaira helyezett virágcsokor alapján – valamikor a nyár elején kerülhetett sor. Virágcsokor volt az elhunyt mellett a 117. bejárati folyosós halomban is. A 115. halomsír kb. 30 m átmérőjével, amit 1.1–1.2 m magas kőgyűrű jelzett, valamint eredetileg kb. 6 m-es magasságával hajdan monumentális sír építmény lehetett. Bárdolt, ácsolt gerendákból épített sírkamrája 5.5 x 5.5 x 0.8–1 m, amit a tetejéig kővel borítottak talán a rablók elleni védekezés miatt. A sír építménybe 7 m hosszú deszkákból épített dromosz vezetett, amit ugyancsak kövekkel zártak le. Faanyagként a tölgy három fajtát használták fel. A temetkezések kora: HA C2 – D1, azaz a 7. század vége – 6. század eleje. Ma a 115. halom eredeti rekonstrukciójában, amely a Régészeti Parkban található, megtekintheti az érdeklődő a konzervált sírkamrát és egy multimédia show segítségével időutazást tehet a Hallstatt-korba (HOLLPORT 1985; POROSZLAI 1998).

A Vas megyei emlékek (LÁZÁR 1951, 1955; PATEK 1993; TERŽAN 1990) az alábbiak:

Boba. Ez a Lázár Jenő által feltárt halom nem tartalmazott se máglyát, se sír építményt, csupán egy urnasírt. Az urna és a két tál (egyikben voltak a hamvak) mellett három vas lándzsa volt hüvelyben. A le-

letegyüttes alapján gyalog harcosra következtethetünk. Kora: Ha D1, azaz a 6. század eleje–közepe.

Csőnge két halomsírja a Rába közelében található. Kutatásukat – a Lázárhoz hasonlóan amatőr régész – Wéber Gyula végezte, de leletanyagukat később Lázár Jenő tette közzé. Az I. tumulusban gerendákból ácsolt sír építményben helyezték nyugalomra a harci kocsis, ódivatú (Urnamezős hagyományú) és javított bronz sisakos (PATEK 1993, Abb. 93) férfit. A halotti máglya maradványai a sír építménytől északra voltak. A harcos vas fegyverzetéhez 4 db vas lándzsa tartozott. Meanderes, bronz lemez rátétes edényeinek síron belüli pontos helyét ugyanúgy nem ismerjük, ahogy a mellékletek többségét sem, de az edények párhuzamait Vaskeresztesről (ld. lejjebb) és Ausztriában több temetkezésből igen. A 2. tumulusból származó tárgyak állítólag a szombathelyi múzeumba kerültek és a II. világháború alatt elkallódtak.

Jánosháza–Országúti dűlő. Szintén Lázár Jenő ásatta meg – de csak részben – a kb. 50 m átmérőjű, közel 2 m magas halmot, amelynek „szent területét” kőgyűrű határolta. 1983-ban sajnos munkagéppel erősen megbolygatták a tumulust. Az biztosan rekonstruálható, hogy egy – vagy több, netán több részletben eltemetett? – késő bronzkori bronz kardos-harcos előzmény/ős (!?) sírja (FEKETE 2004)²⁸ hordtak fel egy újabb földréteget és helyeztek el több – ma már szétválaszthatatlanul összekeveredett – Hallstatt-kori urnasírt. Ezek egyike a vidékünkön a legidősebbnek számító ilyen korú temetkezés, és a 8. század második felére (végére) keltezhető, amelyet egy kimmer típusú tú töredéke is megerősít.

A Celldömölk határában, a Marcal közelében található Kismező tumulusát feltáró Lázár Jenő egy 4 x 4 m-es, minden oldalról zárt, csónakakúp formájú kétrészes kő sírkamrát talált. Az eltemetett harci kocsis vezetőre vas fegyverei: lándzsái (2), hajító dárdája, tőre (?), karos- és tokos baltája utalnak. A sírkamrában helyezték el a szervizkészletéhez tartozó urnákat, szitulákat és tálakat, valamint a feláldozott állatok részeit húsvillával. Az Urnamezős és preszkíta hagyományok mellett az itáliai elemek megléte jellemzi a temetkezést. Kora: Ha C1 kezdete, amely korábbi hagyományokat is őriz, így a 7. század eleje reális dátumnak tűnik.

Mesteri határában két nagy halomsír található. Ezeket is Lázár Jenő ásatta meg. Az ún. mesteri melletti tumulusban hatalmas máglya maradványát és bazaltból készített, fafödemes kő építményt talált. Utóbbi mérete: 4.9 x 4.4 m, amelynek északi oldala nyitott, déli oldalához pedig egy elkülönített 1 x 1.2 m-es kamra csatlakozott. A csarnokból 24 edényt (urnák, szitula, tálak, bögrék), ló, szarvasmarha és legalább két sertés maradványait emelte ki. A máglyából több mint száz összeégett bronz tárgy, 1 db falera és 5 db vasgomb (szíjveret?) került elő. Fegyverek és antropológiai meghatározás hiányában az ásató nőt vélt az eltemetettben, míg a legújabb feldolgozás szerint – Hallstatt típusú bronz falera, amely fa pajzs része lehetett – férfi sírjaként határozták meg. A temetésre 2–3 generációval a kismezei után, a Ha C2 végén, vagyis a 7–6. század fordulóján kerülhetett sor (VADÁSZ 1998).

Vaskeresztes–Diófás dűlő. Az I. tumulus 6.5 m magas és 34 m átmérőjű. Sírkamrájának fala szárazan rakott kő, fafödemes, rövid bejárati folyosója (dromosz) faszervezetes. Bronz sisakos, vas lószerszámokkal rendelkező lovas-harcos férfi és nő hamvai voltak urnákban, illetve a sírkamra egy részén elterítve. Ét- és ivó készletük darabjai (vasnyárs, tálak, italkeverőedények: szitulák) vasból, agyagból és bronzból készül-

27 A téma bővebb kifejtését lásd lentebb.

28 Fekete Mária feltárása 1983-ban történt. Hasonló szituációt pl. a szlovákiai Janiký esetében tapasztalt a kutatás.

ILON GÁBOR: VESZPRÉM MEGYE BRONZ- ÉS KORA VASKORA

tek. Nőre utaló egyedi leletekként orsógombok is előkerültek. A Ha C2 időszakbeliek, tehát a 7. század vége körüliek a temetkezések. II. tumulus 5.8 m magas, 34 m átmérőjű. Sírkamrájának fala szárazan rakott kő, fafödémés, hosszabb bejárati folyosója kőből épült. Vas harci fejszés, vas lándzsás, bronz sisakos lovas-harcos férfi volt az elhunyt. A Ha C2 végén, vagyis 600 körül temették el.

A Pinka folyó túlsó oldalán, a Vas hegyen egy még nem kutatott magaslati telep mellett, de már Felsőcsatár és az ausztriai Schandorf határában halomsírmező található. A magyar rész temetkezéseit régész még nem kutatta. A Felsőcsatár–Világosi erdőben ismert 72 tumulus a Schandorf/Csém-i (Burgenland) határban fekvő 204²⁹ halomsírral egészül ki.

A veszprém megyei Hallstatt-kori tumulusokba (PATEK 1993; TERŽAN 1990) történt temetkezések közül említésre igazán az alábbi három lelőhely méltó:

A somló lábánál Doba 2. számmal (VADÁSZ 1998, 47. jegyzet) illetett 30 m átmérőjű, 7–8 m magas halomsírjában, kő sírkamrában, Mindelheim-típusú vas kardos (TORBRÜGGE 1992, 440–445), lándzsás, baltás, zablás, bronz edényekkel, nem elhamvasztott – bizonyosan rangos vezető lehetett – ember maradványai a nagyon korai Ha C periódusra keltezhetők (TORBRÜGGE 1992, 479–480, Abb. 65; PATEK 1993, Abb. 34).

Somlóvásárhelyen (I. ábra 4. ■) Rómer Flóris 1876-ban 13 halmot említ. Ezek közül 1932-ben Rhé Gyula kettőt tárt fel. Az I. tumulus feltárására (20–22 m átmérőjű) a ráépített temetőkápolna elbontása és a sírhalom elhordása vasútépítés miatt került sor. Középen, teknőszerűen kialakított mélyedésben állt a bazaltból épített, kör alaprajzú és kúpot formázó sírkamra (15. ábra). Erre hordták fel a földet, ami egy eredetileg talán 10 m magas földpiramist formázhatott. A sírban hallstatti-típusú vas kardos, vas lándzsákkal, vas nyéllyukas kettős- és karos baltával, sisakkal, négykerékű harci (?) kocsi (pl. kerékvasalások, lószerszámok: 16-17. ábra) eltemetett – a nyugati Hallstatt körből érkezett, vagy kereskedelmi kapcsolatok révén jutott a nyugati és a balkáni körre jellemző tárgyakhoz – harcos vezető nyugodott. Az állatfejes edények a Statzendorf-gemeinlebarni tumulusok anyagával mutatnak szoros rokonságot. A tumulus kora: Ha C2–DI fordulója, azaz a 7. század közepe (HORVÁTH 1969 109–121; EGG 1996). A nagyobb, II. számú, 30 m átmérőjű halomsír az előzőtől délre, a községbe vezető út déli oldalán állt. Ebből korábban követ bányásztak, amelynek elszállításához földrampát építettek. Az erős bolygatottság ellenére említést érdemelnek: több szitula állatalakkal díszített fedői, valamint 4 db vaszabla, vas kantárgombok, vaskarikák, vas kés és fenőkö. Ez a meglehetősen kisszámú emlék is rangos (lovas? harci-kocsis?) egyént sejtet (HORVÁTH 1969 121–124).

Vaszar (I. ábra 6. ■) határában, a Gerence patak közelében elterülő Pörösréten emelkedik 14 halom. Itt az 1930-as évek elején a helyi plébános,³⁰ majd 1932-ben Rhé Gyula az I–VI. számú³¹ tumulust ásatta meg (HORVÁTH 1969, 124–129). A halmok némelyikébe ásott kelta vagy avar kori temetkezések (pl. II., III. és IV. sz. tumulusban) is megbolygatták a sírokat. A legújabb kutatásokat Mithay Sándor irányította (MITHAY 1980). A sírok mindegyikét az altalajba ásott mélyedésbe

vagy gödörbe helyezték el, kisebb fa sírépítményre mindössze egy halomban, a leggazdagabb V. (5.)-ben³² volt példa. Több (4., 5., 7., 12.) sírból került feltárásra lovas-(kocsis?)harcosra utaló emlékanyag (zablák). A leggazdagabbak a legnagyobb (38 m átmérőjű, 2.1 m magas) 5. halomba eltemetett lovas-(kocsis?)harcos egyének lehettek. A két férfi mellékletei közül ezt a vas lószerszámok (zablák, phalerák), kocsi-alkatrészek (?), a vas lándzsák és a balták (karos- és lapos), valamint a kés és két marhafejes edény (47. ábra 1-2.) igazolják. A halottak mellé két sertést és két marhafejes edényt is elhelyeztek. A halom sírjai kicsit fiatalabbak a somlóvásárhelyi I. tumulusnál és nagyjából egykorúak a százhalombattai, a nagybaráti és a süttői sírokkal. Lándzsás harcost rejtett még a 10. halom földje. Különleges tárgyi emlék a 13. halom ansa lunatas fülű cserép ivóedénye (19. ábra).

47. 1-2. ábra: A vaszari V. halom „bikafejes” edényei, Hallstatt-kultúra (fotó: Regénye J.)

A sírok némelyikének edényei a Statzendorf-gemeinlebarni tumulusok anyagával mutatnak szoros rokonságot, ugyanakkor szkíta jellegű tárgyak (pl. áttört lószerszámok az 5. halomból) egy másik kapcsolatrendszert (hatást?) jeleznek.

Általánosságban elmondható, hogy a fa sírkamrák a Hallstatt kultúrkörön belül a kalenderbergi kultúra (Statzendorf-Gemeinlebarni csoport) irányába (pl. Nove Košariska, Szlovákia), a kőből épített és a sírkamra déli oldalán bejárati folyosóval rendelkezők a kelet-alpi Sulm-völgyi csoportosulás felé mutatnak. Előbbi hatása pl. a Borostyánkő út és a Móri-árok közvetítésével érhetette el a megye területét. Utóbbi divatja a Kelet – Nyugati közlekedő folyosón is érkezhett. A kerámia és fém mellékletek egy része pedig délnyugati (Szlovénia, Észak-Itália) és délkeleti (Balkán) kapcsolatokat bizonyít (HORVÁTH 1969, 130; TERŽAN 1990). A fegyverek (kard, lándzsák, pajzs, harci kocsi maradványok lószerszámokkal) nagy mennyisége gyalogos, lovas és harci kocsis, erőteljesen militáns és rétegzett társadalomról vallanak.

Annak ellenére, hogy közel másfél évszázada vizsgálja a régészet-tudomány a Hallstatt-kor dunántúli emlékeit, így a tumulusokat is – rengeteg még a megválaszolatlan kérdés, a homályos pont. A felvonultatott példákban látszik, hogy az esetek egy részében amatőrök régi és sok esetben pontatlan („kincskereső”) feltárásaira, megfigyeléseire kell hagyatkoznunk. A tárgyak némelyike mára elpusztult, vagy azonosíthatatlanul elkeveredett, s nem kevés kárt okoztak és okoznak napjaink felelőtlen műkincsrablói, tumulus-fosztogatói.

A „lapos sírokba”, azaz a nemzetközi szakirodalomban is korábban középhéppusztai típusúnak nevezett sírokba (valójában hajdan eset-

29 Utóbbiak között – a régészeti kutatásoknak köszönhetően tudjuk – római koriak is vannak.

30 Töreky Árpád a Mithay-féle 10. számú halomba ásott bele.

31 A Rhé-féle II. halom = Mithay 4., a Rhé III. = Mithay 9., a Rhé V. = Mithay 5. halomsír.

32 A római Rhé, az arab Mithay számozása.

ILON GÁBOR: VESZPRÉM MEGYE BRONZ- ÉS KORA VASKORA

leg kőpakolásos, kisebb méretű sírhalmok, a sírhantok mára erodálódtak, elszántották azokat) temetkező, alacsonyabb helyzetű társadalmi réteg sírkertjeit alig ismerjük, általában a véletlennek köszönhetően kerültek elő. Ezek közül a legjelentősebbeket, úgymint pl. Halimbát és a nagydémi Középrépusztát mutatjuk be.

Halimba–Cseres dűlőben (I. ábra 1. ■) a kora Árpád-kori temető feltárása során, egy domboldalon bukkantak a 34 Hallstatt-kori (Ha C) sírra (LENGYEL 1959; PATEK 1993, Abb. 34). Ezek gödre kerek vagy ellipszis alakú, max. 100 cm átmérőjű volt. A temetkezések – a gödörben elszórt hamvak, vagy hamvak edényekben – mellékleteit 2–8 edény, továbbá fémtárgyak (pl. díszűk, kések) alkották. Mindezeket hajdan kőpakolással fedték, s azt földhalommal védhették. Utóbbiakat az erózió és a későbbi földművelés szinte nyom nélkül eltüntette, így már Árpád-kori elődeink sem tudtak arról, hogy részben egy korábbi temetőre helyezték sírkertjüket. A temetkezések tárgyi emlékei (grafitsávós, belső díszes tálak, bronz- és vas díszűk: csónak- és hárfafibula, ívelt hátú kések stb.) szerteágazó kapcsolatrendszerrel (pl. boszniai, ausztriai, szlovákiai, azaz Vače, Statzendorf–Gemeinlebern, Sulmthal, kalenderbergi) tükröznek.

A nagydémi Középrépusztán (I. ábra 2. ■) 1937-ben egy domb oldalában 21 sírt tártak fel (NAGY 1939). Az erősen erodálódott és szántott talajban a sírok gödrét már nem lehetett megfigyelni. Semmilyen nyoma nem volt tapasztalható fa-, vagy kő sírborításnak. (Meg kell jegyezni, hogy a 1991–93. évi hitelesítő ásatásom alkalmával egy sátoryszerű, kis fa sírépítmény oszlophelyeit sikerült az egyetlen újonnan előkerülő korabeli temetkezésnél megfigyelni. –I. ábra; ILON 1992, 7. kép) Az emberi kalcinátumok (kiválogatott hamvak a máglyáról) vagy elszórtan az edények (töredékei) alatt és körül, vagy edényekben voltak elhelyezve. A máglya faszene és hamuja egy sírból sem került elő. Néhány sírból állatcsontokat (sertés) is begyűjtött az ásató. A Ha C periódusra keltezett edények grafitbevonatosak illetve grafitcsávval díszítettek, néhány orsógomb, hárfafibula és ívelt hátú vas-kések, valamint atipikus bronz- és vastárgyak képezik a leletanyagot. A publikáló a temető déli és nyugati kapcsolataira hívta fel a figyelmet.

A kutatás minden hiányossága ellenére lassan-lassan körvonalazódik a korabeli társadalom képe és annak térbeli kapcsolatrendszere. Az utóbbi vonatkozás esetében különösen hangsúlyozni kell a Dunántúl „köztes” topográfiai helyzetét Nyugat, Kelet, Észak és Dél között, amelynek hatásai a tárgyi leletanyagban is tükröződnek. Így, és ez által válnak érthetővé a Keleti Hallstatt-kultúra kevert jellegzetességei, s ebben a Kárpát-medence nyugati tartományának, a Dunántúlnak a sajátosságai. S ezek jelentkezésében nem kis szerepet játszott az Alpoknál átvezető, úgynevezett Borostyánkő út és a Kelet – Nyugati irányú, a Marcal több pontján (pl. Külsővat és Dabróka térsége) átvezető utak (pl. a Veszprém–Devecseri árokban futó), valamint a Móri-árkot és a Sió vonalát követő.

A barlangok szerepe és a halottkultusz

A barlangokat a bronzkorban ismerték. Menekülőhelyként, de esetleg más célból is használták... A cseszneki Kecse-barlang (I. ábra 1. Ω) tüzelési nyomai rövidebb idejű itt tartózkodást sejtetnek. De a használat pontos keltezése ugyanúgy lehetetlen, ahogy a veszprémi Teke-resvölgyi-kőfülke (I. ábra 5.a Ω) jellegtelen bronzkori edénytöredékei sem teszik ezt lehetővé. Bizonyos azonban, hogy a Vászoly–nagyvartetőiben (I. ábra 4. Ω) a kisapostagi kultúra emberei megfordultak, amint azt edénytöredékeik megerősítik. A dudari Nagybarlangot (Ör-

döglik, Éva-barlang I. ábra 2. Ω) és a veszprémi Csatár-hegyit (I. ábra 5.b Ω) ugyanúgy a késő bronzkorban (Urnamezős kultúra) keresték fel, ahogy a szentgáli Mecsek-hegy Kő-lik barangját (I. ábra 3. Ω: ILON 1992) is.³³

A Kő-lik barangból – amelyben a kora bronzkor és középső bronzkor átmeneti fázisában is megfordultak – égett fatöredék és embertani leletek kerültek elő. Kérdéses, hogy utóbbiak temetkező/áldozóhelyet jelentenek-e, netán a korabeli Európából jól ismert kannibalizmus (PETER-RÖCHER 1994, 43–46, 85–104) emlékeivel is összefüggésbe hozhatók? Az antropológiai leletek vizsgálata és meghatározása azonban még a jövő kutatásának feladata.

Adatok a bronz- és vaskori emberről

A Dunántúl ilyen korú emberének antropológiai jellegéről alig tudunk valamit. Csak néhány ilyen célú feldolgozás készült (ZOFFMANN 1994, 1999). Veszprém megyén kívül – a számunkra most érdekes és szomszédos dunántúli kultúrákból – a Mészbetétes kerámia kultúrája 155 hamvasztásos és 2 csontvázas rítusú sírját, valamint a Vatyá kultúra 34 csontvázas rítusú sírját publikálták. A megye területéről származó mintákon a kora bronzkorból nem, de a középső bronzkorból is csak egy esetben (Veszprém–Bajcsy Zs. u. 40.) történt vizsgálat (ZOFFMANN 1999, 39). Az antropológusok munkáját nehezíti, hogy e területen szinte a korszak egész ideje alatt a halotthamvasztás szokása volt a legelterjedtebb. A hamvak vizsgálata pedig korántsem egyszerű és a következtetések száma is csak minimális lehet. A problémát fokozza, hogy a nagy temetőket a XX. század első felében kutatták, s nem igazán fordítottak figyelmet a hamvak begyűjtésére. Ezért a kép nagyon lehangoló. A középső bronzkor végi korai Halomsíros kultúra egyik nagydémi hamvasztásos sírjából (ILON 1992, 1999) lehetett egy női (?) kézközépcsontot meghatározni. A késő bronzkorból a késői Halomsíros–korai Urnamezős kultúra ugyancsak hamvasztással temetkező népessége két lelőhelyéről, Ugodról (MITHAY 1988) és Németbányáról (ILON 1996, 112–114) sikerült korlátozott jellegű eredményekre szert tenni (ZOFFMANN 1999, 39). Meghatározhatatlan nemű és korú egyedek mellett Németbányán idős hölgy és férfi, valamint fiatal korú temetkezését, Ugodon feltehetően idős férfi és két nő sírját bontották ki. A csontokon nyomot hagyó betegségekről semmit sem tudunk, s a maradványok fragmentáltsága miatt természetesen az alapvető adatok (pl. magasság, testsúly, típus) megismerésére sem volt lehetőség. A Hallstatt-kor emberéről – kutatások hiányában – még ennyit sem tudunk.

IV. Mit tudunk a korabeli viseletről és fegyverzetről?

Általánosan elterjedt az a téves felfogás, hogy a Kárpát-medence klímájának köszönhetően a viselet szerves alapanyagú (pl. bőr, textil) maradványaira nem számíthatunk. Helyesebb azonban az a megállapítás, hogy ezekre nagy valószínűséggel rábukkanhatunk fémtárgyak, esetünkben bronz- és vas tárgyak előkerülése esetén, azok korróziós rétegében. Ezek megőrzése azonban a régész nagyfokú helyszíni és a restaurátor műhelybeni körültekintését igényli. Jó példa erre egy a

³³ A Csatár-hegyi barlang publikálatlan anyagát, mint a barlangász csoport régész segítője volt módomban megismerni. Köszönöm Szalay Jenő szívességét, hogy munkájukra e helyütt hivatkozhatok.

ILON GÁBOR: VESZPRÉM MEGYE BRONZ- ÉS KORA VASKORA

48. ábra: Késő bronzkori késő halomsíros viseletek: Bakonyjákó és Németszánya (Rajz: Ughy I. - Jankovits 1992. 37. ábra és Ilon 1995. IV, 57. ábra nyomán) késő bronzkorból, a szomszédos Vas megyei Jánosháza egyik halomsírjából karperecen fémsóként megőrződött textiltöredék (JANKOVITS 1992, 47. és Abb. 36a).

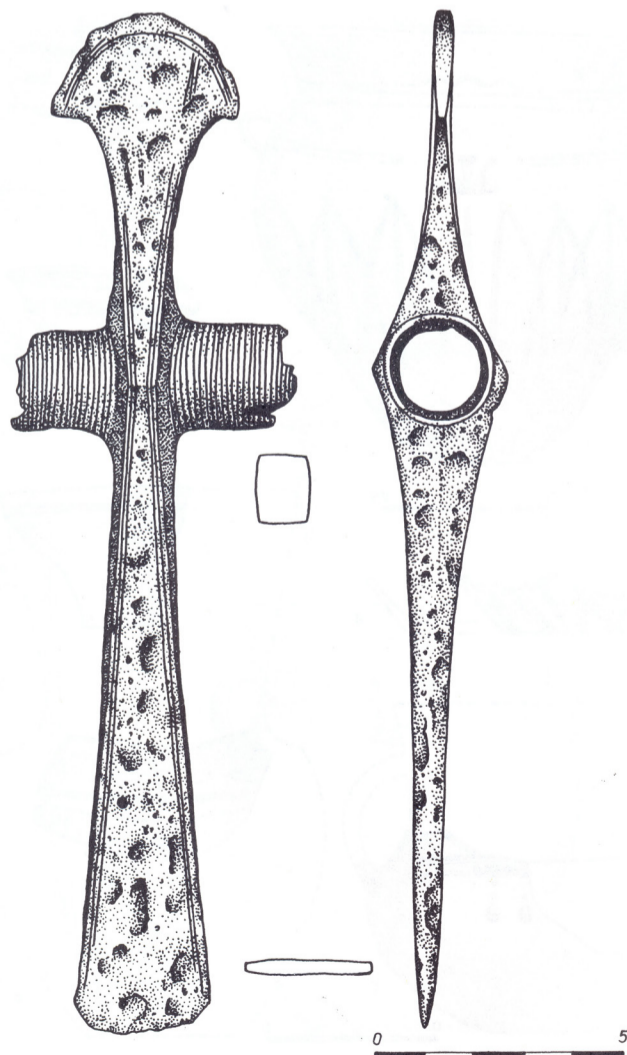
A korszak textil-előállításának régészeti emlékei a szövés-fonás tárgyi emlékei. Ilyenek a főként agyagból és néha csontból készített orsógombok, amelyek a fonál előállításának még a XX. század elején hazánkban is ismert segédeszközei voltak. Az agyagból készített gömb-, henger-, csonkagúla-, karika- és korong alakú, átlukasztott nehezékeket a szövőszékre függőlegesen felvetett fonalszálak megfeszítésére használták. E mellett természetesen vízszintes szövőszéket is használhattak. A csontár, és csont-, bronz- és vastű a lyukasztás és a varrás (némelyik a tetoválás?) elengedhetetlen kellékei voltak. Mindezeket a tárgyakat a kevés kutató és közzétett (fent hivatkozott) Veszprém megyei településről és temetőből jól ismerjük.

A viselet rekonstrukciójánál – a szerves maradványok teljes megyei hiánya miatt – annak legfontosabb elemet a viselet fém részei jelentik. Ezek a viselet megrajzolása szempontjából azonban csak akkor tekinthetők igazán hitelesnek, ha korhasztásos (csontváz) sírból, annak jól meghatározható és dokumentált helyéről kerültek elő. Ilyenekkel azonban alig rendelkezünk, mert 1. vagy elégtelen feltárási metodikával ásták ki azokat (pl. bakonyi csontvázakat tartalmazó halomsírokat a 19. század végén), vagy, mert 2. a bronz- és kora vaskorra zömmel a hamvasztásos temetkezési rítus a jellemző (lásd erről a feljebb írottakat). A máglyán történő elégetéskor pedig a bőr és a textil megsemmisült. Nagy kérdés továbbá, hogy vajon az életbeli és a temetéskori viselet (pl. alapanyaga) hogyan viszonyultak egymáshoz? Vajon hétköznapi, avagy ünnepi viseletben temettek? Netán ez temetkezésenként eltérő is lehetett a szokás, avagy a család anyagi helyzete szerint?

Ilyen előzmények után a bronz- és kora vaskori Veszprém megye embereinek halotti viseleti elemei közül az alábbi példákat sorolhatom fel:

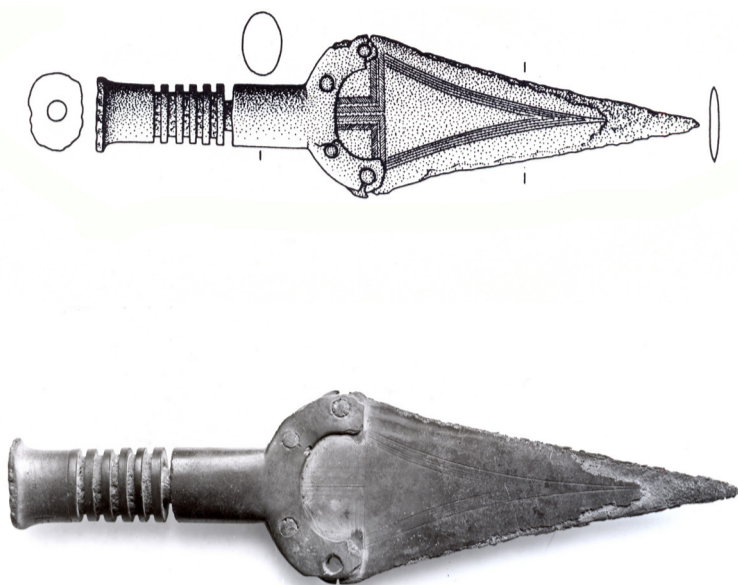
Egy a kora bronzkorra keltezett kisapostag III. korú férfi mellett a balatonakali sírban (I. ábra I.●) 16 g-os arany hajkarikát (haját copfban hordta!) és tekercesl végű bronz karperecet találtak (TORMA 1978, 16. és 5. ábra).

A középső bronzkori mészbetétes kerámia kultúrája megyei csoportja embereinek viseletéről már jóval többet tudunk. Az aranyból (Badacsony: BÓNA 1975. 218, Badacsonytomaj: KOVÁCS 1991, 15. és 6. ábra) és bronzból (Veszprém: BÓNA 1975. 218) készített hajkarikák divatja a copf tartós divatjáról árulkodik. A nyakláncot bronz lemezhangyöngy (Veszprém, Balatonföldvár: BÓNA 1975. 217), spirálhangyöngy (Királyszentistván: BÓNA 1975. 217), kőgyöngy és dentalium kagyló (Királyszentistván: BÓNA 1975. 220. és 264. tábla 6) vagy ezek kombinációja alkotta. Jellemző ékszerük a szemüvegalakú spirálcső (Királyszentistván: BÓNA 1975. 216. és 264. tábla 8), amit nyakláncra, vagy a ruházatra varrva is hordhattak. Karpereceik között idegen darab az elkeskenyedő végű (aunjetitzi típus), amely szintén a királyszentistváni temetőből ismeretes BÓNA 1975. 218. és 264. tábla 13). A köpenyszerű felsőruházat (?) összefogását szolgálták talán a gömbfejű tűk (Veszprém, Királyszentistván, Papkeszi). Ekkor, de a következő korszakban szintén fontos viseleti díszítőelem a felvarrható bronz pityke / gomb (kúp alakú bronz lemez, pereme közelében két lyukkal). A viseleti rekonstrukció (SCHUMACHER-MATTHÄUS 1985, Tabelle 66, Taf. 67. 2a) jó lehetőségét szolgáltatták a lovasi kincs bronzai (mell- és a kar ékszerai).

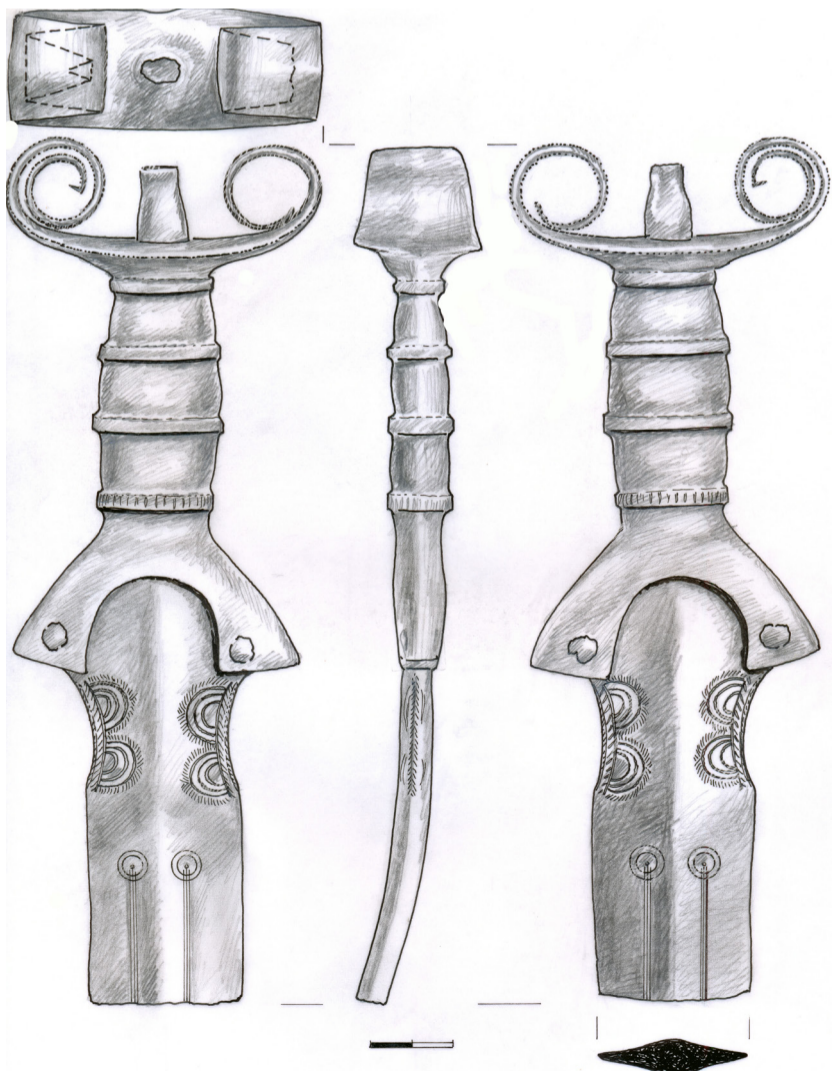
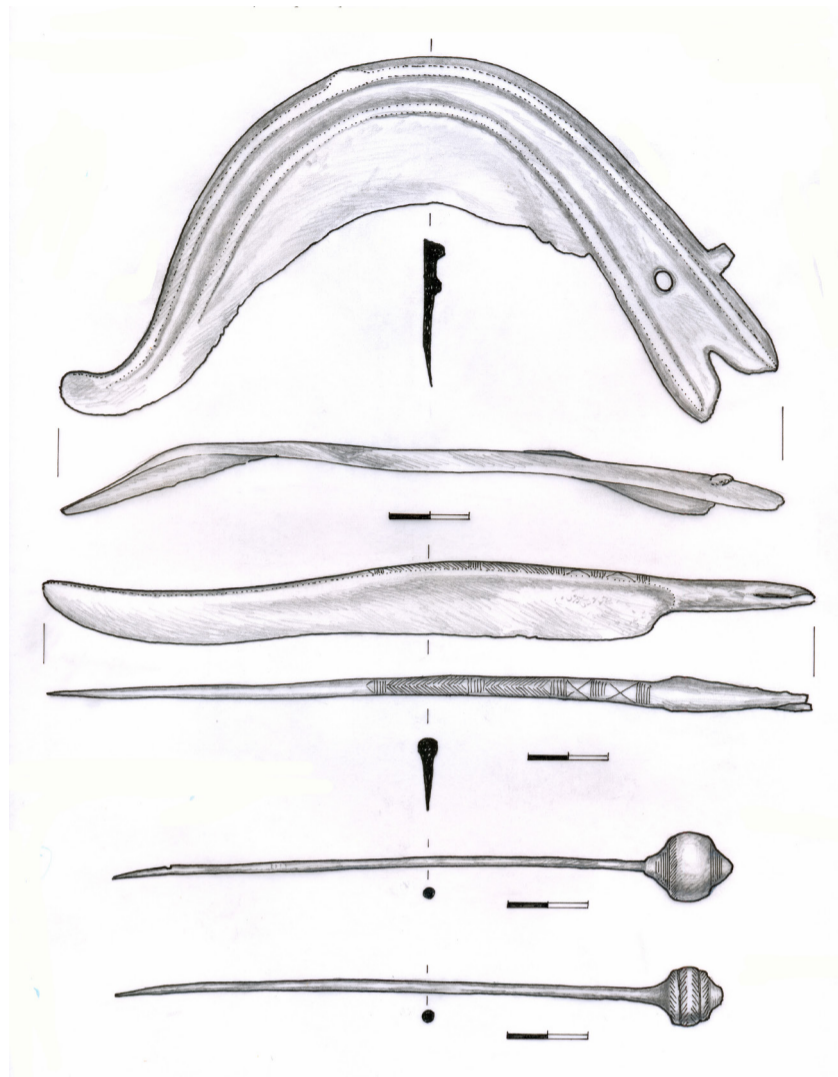
49. ábra: A mészbetétes kerámia kultúrája nyélcsőes csákánya: Zamárdi I. sír (Kovács T. 1994. I. ábra nyomán)

ILON GÁBOR: VESZPRÉM MEGYE BRONZ- ÉS KORA VASKORA

50. ábra: A szentgáli középső bronzkor végi tőr (Fotó: MNM Régészeti Adattára, Rajz: Kemenczei T. 1991. Taf. I. 5. nyomán)

A bronzkori Halomsíros kultúra Salföld–Kisörs-szőlőhegyi lelőhelyéről – csontváz bordái közül – két teljesen azonos sarlóalakú bronz tűt ajándékoztak Darnay Kálmánnak (DARNAY 1899, 83–84; KUZSINSZKY 1920, 131). Ezekkel valószínűleg a vállon erősítették össze a felsőruházatot, ahogy azt Trogmayer Ottó (1965), a klasszikus Halomsíros kultúra tápéi temetője egyik csontváz sírjában megfigyelte. A csabrendeki temetőből több bronzlemez-öv, többfordulatos karperecek és tű kombinációja ismeretes, amelyek a felsőruházat derékon történő összefogását és a viselet egészét sejtetni engedik (MRT 3, 45–46. és 8. kép 1–2, 9. kép).

51. ábra: Antennás markolatú kard (1), sarló, kés és dísztű (2), szárnyas- és tokos-füles balta (3) a késő bronzkori Urnamezős kultúra románci kincséből (Rajz: Ughy I.).

ILON GÁBOR: VESZPRÉM MEGYE BRONZ- ÉS KORA VASKORA

A késő Halomsíros–korai Urnamezős kultúra bakonyjákói (I. ábra 7.●) temetőjének sírjai alapján a publikáló két díszű viseleti rekonstrukciót készített. Az egyik hibás, a másik elfogadható (JANKOVITS 1992, 13. és 37. ábra). Az egyik valószínűleg női (48. ábra), a másik – a németbányai (I. ábra 8.●) egyik sír hasonló fibulája párhuzamai alapján – inkább férfi viselete (48. ábra) lehetett. Övlemez-kénti értelmezés esetén viseleti darab az a németbányai bronz lemeztöredék, amely – más megközelítésből – rangjelző diadém töredéke is lehet (ILON 1984). A viselet kiegészítő, ugyanakkor esztétikus és elemei lehettek a bronz- és vaskorban is az arany szálak és a kék üveg- és borostyán gyöngyök.

A korszakban a fegyverzet összetételében és jellegében alapvető változás következett be. A kora- és a középső bronzkor többségükben gyalogos harcosainak fegyverzetét a tör és rövidkard, harci balta és csákány (49. ábra), lapos balta és a lándzsa jellemezték. Ennek megyei emlékei a kora bronzkorból pl. a „Pápa környéki” réztör (KEMENCZEI 1988, 8. és Taf. I.1), a balatonakali tör és nyélhátas fejsze (TORMA 1978, 16–20, 24. és 4–5, 8. ábra), valamint az alábbi középső bronzkori tárgyak: a szentgáli tömörmarkolatú bronz tör (50. ábra: JANKÓ 1932–33, 174–177, KOVÁCS 1977. 92, 17. kép; KEMENCZEI 1991, 10–11. és Taf. I. 5), a csopaki és a Veszprém-Bajcsy-Zsilinszky u. (KOVÁCS 1994, 121), valamint a veszprémi temetőből (BÓNA 1975, 217) és a Várpalotáról (KOVÁCS 1977, 44. és I. ábra 5; KEMENCZEI 1988, 15) származó tör, továbbá a balatonszóládi lándzsacsúcs (öntőformája maradt ránk: BÓNA 1975, 217. és Taf. 270. 25). Inkább talán rangjelző (?), mint fegyver funkciója lehetett annak a kő buzogánynak, amely a királyszentistváni 10. sírból (BÓNA 1975, 220, Taf. 222. 6) került elő. E fegyverfélék alapján elsősorban közelharcot vívó gyalogos harcosokra gyanakodhatunk. A Halomsíros kultúra férfijainak jóvoltából a koszideri periódusban a török (pl. Királyszentistván 8. sír) mellett jelentek meg a hatalmas méretű hosszúkardok (ún. szúrókardok), amelyek közül említésre méltó a csabrendeki lándzsás harcosé (HAMPEL 1892, CXXXII–CXXXIII. tábla). A késő bronzkori fegyverzet legfeltűnőbb újdonsága, hogy a tör (pl. Bakonyszűcs /PATEK 1970, 41, Taf. III. 3/, Bakonyjákó /Jankovits 1992, Abb. 52. 4/, Csabrendek /KEMENCZEI 1988, 23, Taf. 20. 70/, Farkasgyepű /JANKOVITS 1992, Abb. 28. 5/, Pápa /KEMENCZEI 1988, 29, Taf. 10. 115/, Szentgál /JANKOVITS 1992, Abb. 20. 3/, Veszprém-Arany J.u. /KEMENCZEI 1988, 29, 51, Taf. 10. 119, Taf. 23. 233/), a rövidkard (pl. Bakonytamási /KEMENCZEI 1988, 52, Taf. 26. 246/, Balatonfűzfő³⁴, Csabrendek /KEMENCZEI 1988, 59, 75, Taf. 33. 304, Taf. 46. 402/, Csögle /MRT 3, 4. tábla I/, Ósi /KEMENCZEI 1988. 47–49, Taf. 27. 211/, Románd /NÉMETH–TORMA 1965, I-II. kép/ /51. ábra/ és Vaszar /ILON 1990/) a lándzsa (pl. Bakonyjákó /JANKOVITS 1992, Abb. 52. 6, Abb. 62. 1/, Úrkút /MRT 2, 204, 41. tábla 2/, Porva /PATEK 1968, 135, Taf. 43. 4/), valamint a kart és a lábát védő tekercsek (pl. Csabrendek, Somló-hegy /PATEK 1968, Taf. 42. 5, Taf. 57/, Szigliget /MRT 1, 153, 10. tábla 2/) mellett dél-európai (görög és itáliai) hatásra megjelentek a maradandó (bronz) védőfegyverzet legfontosabb elemei: a sisak, a páncél (Farkasgyepű: JANKOVITS 1992, Abb. 30), a láb- és mellvért, valamint a pajzs (52. ábra). Utóbbinak egy – közép-európai kitekintésben is – jelentős leletegyüttese a szomszédos Fejér megyei Nadapról (PETRES 1982, MAKKAY 2006) jól ismert.

Az egyszerű botját megyénk területén – legalábbis fém nyílcsúccsal – jelenlegi ismereteink szerint biztosan csak a korszak végén használták, ahogy azt a bronz nyílhegyek előkerülése sejteti (késő Halomsí-

ros – korai Urnamezős kor: Balatonfűzfő 6. sír (38. ábra; ILON 2012), Urnamezős kor: pl. Bakonyszentlászló-Kesellőhegy II. 4 db (NOVÁKI 1979, 104–105), a romándi kincsben 2 db: NÉMETH–TORMA 1965, 62, 81. és III. kép 8).

A kora vaskori lovas és gyalogos kardos – lándzsás – baltás harcosok megjelennek az úgynevezett „szitula művészetben” (pl. keverőedények és övlemezek jelenetes ábrázolásain: TERŽAN 1997, Abb. 7), s nem utolsósorban tükrözik ezt a fentebb már idézett, feltárt sírok tárgyai. Halimba–Cseres 2. sírjából lócsont (BARTOSIEWICZ 2009, 166), Somlónásárhely és Vaszar halomsírjaiból ló használatára utaló vas zablák és karcsú vas lándzsa hegyek kerültek múzeumainkba. A somlónásárhelyi I. tumulusból származó bronz pajzsdudor kéreg- vagy bőrpajzs maradandó része volt, s ennek köszönhetően a védőfegyverzet egy újabb korabeli elemét ismerhettük meg (HORVÁTH 1969, 116, 5. kép).

Összefoglalva tehát, amíg a kora- és középső bronzkorban az íjjal (csont- és kőhegyű vesszővel), bronz törrel és harci csákánnyal, bronz kar- és lábvédő tekercsekkel, addig a késő bronzkorban az íjjal (bronz hegyű vesszővel is), bronz karddal és lándzsával, bőr vértelkekkel és fa alapú bőr pajzssal felfegyverzett gyalogos harcosok tömege a jellemző. Szerves alapanyagra applikált bronzlemez páncélzattal (sisak, mell-, láb és karvérték) valószínűleg csak a kiemelkedő társadalmi helyzetben lévők rendelkezhetnek. Aranylemezes bevonatú védőfegyverzet, pontosabban lábvért mindössze egyetlen példány ismert a késő bronzkor Európájából, ami 2017 májusában Szeged határában került elő (SZABÓ – CZUKOR 2017). A ló – csontjainak számaránya alapján – a bronzkor teljes ideje alatt inkább presztízs-állat (státusz-szimbólum) volt. Általános használatára a harcászatban is csak a kora vaskorba átvezető évszázadban, a keleti hatások (pl. háromcsöves bronz zablaldaltagok

52. ábra: Urnamezős harcosok rekonstrukciója (Rajz: Tóth Z. F.)

34 Palágyi Sylvia közöletlen ásatása. Szívességét, hogy feltárására hivatkozhattam – e helyütt is köszönöm.

ILON GÁBOR: VESZPRÉM MEGYE BRONZ- ÉS KORA VASKORA

a Nagysomlóról) megjelenésével párhuzamosan került sor. A sírleletek tanúsága szerint a bronz- majd vas kardos, vas harci baltás, vas lándzsás gyalogos mellett egyre több lett a lovas, illetve harci kocsis fegyveres.

V. A bronz- és a vaskor emberének gazdasági tevékenysége

1. Földművelés és állattenyésztés

Az irtásföldek a Tapolcai-medence környékén – a pollenminták összetétele alapján – nem lehettek túlzottan nagy kiterjedésűek. Az északkelet-magyarországi – fent már idézett ökológiai vizsgálatokból – és a legújabb mezőlaki és fenékpusztai fúrásból azonban már tudjuk: a vizsgált bő két évezredben komoly erdőirtásokra került sor a fúrás-mintákban kimutatott pernyekoncentráció szerint. A népesség lélekszámában igazán nagy ugrás a késő bronzkorban, az urnamezős időszakban következhetett be, amit a lelőhelyek számának nagyléptékű növekedése tükröz. Az erdőt kő- és bronz baltákkal (esetleg az ekkor már ismert vékony pengéjű bronz fűrésszel) irhatták (lábön szárítás), majd égették fel. A vizsgált korszakra végülis a neolitikumtól kifejlődő, de igazából csak most kiteljesedő termelőgazdálkodás jellemző.

Sajnálatos módon a megye területéről nem állnak rendelkezésre nagy mennyiségben olyan archaeobotanikai adatok, amelyek a növénytermesztésről tanúskodnak. Így csak indirekt módon alkothatunk képet a földművelés színvonaláról. Általánosságban bizonyított, hogy a vizsgált évszázadokban a legfontosabb és tömegesen előforduló gabonanövény az alakor (*Triticum monococcum*) és a tönke (*Triticum dicoccum*) búza, valamint az árpa (*Hordeum vulgare*). Utóbbit a kora vaskori Keszthely–Dobogó egyik háztapasztás töredékének lenyomataként is sikerült igazolni. Mellettük a köles (Siófok–Balatonszéplak), a lencse és a lóbab fontos szerepet játszottak az ételmezésben. A bakonyszentkirályi Zöröghegy (GYULAI 2001, 122–124) magaslati településéről mindezek többsége előkerült. Szigligeten az Urnamezős kultúra települési gödre egyik edényének lenyomataként tönköly búzát (*Triticum aestivum* subsp. *Spelta*) határozták meg (GYULAI 2009, 60). A részletesebb és finomított kép kialakításában azonban segítenek a környező megyék, egyre szaporodó adatai. A Komárom-Esztergom megyei Duna melletti Süttő középső bronzkori településén kimutatták az alakort és az árpát. A Fejér megyei Pákozdi hasonló korú településéről az alakor és tönke mellett az árpa több fajtát (*Hordeum vulgare* subsp. *Hexastichum*, *Hordeum vulgare* var. *nudum*, *Hordeum vulgare*) ismerjük. Az ugyanilyen korú Somogy megyei Balatonszárszón alakor, tönke és árpa, Balatonbogláron alakor és tönke termesztése bizonyítható. A Zala megyei Balatonmagyaród késő bronzkori településéről a köles (*Panicum miliaceum*) mellett a len (*Linum usitatissimum*) maradványai is előkerültek. Ugyanitt nagyon fejlett konyhakerti kultúrát bizonyító termékek is előkerültek, úgymint: a valószínűleg a takarmánynövényként termesztett szegletes lednek (*Lathyrus sativus* L.) és a főzeléklencse (*Lens culinaris* Medik.). A Vas megyei Gőr késő bronzkori településén pedig hazánkban először sikerült kimutatni a rozs (*Secale cereale*) szemtermését az alakor, tönke, és tönköly búza (*Triticum aestivum* subsp. *Spelta*), valamint az árpa mellett. A konyhakerti növények közül a lencse és a borsó (*Pisum sativum* L.) szemterméseit határozták meg. A gyomnövények azt bizonyítják, hogy az őszi és a tavaszi időszakban is vetettek, s a vizsgálatokból azt is tudjuk, hogy a betakarításkor szeleléssel tisztították a termést (GYULAI 1993, Fig. 2; GYULAI–TORMA 1996, 277–286). A Fejér megyei fehérvárcsurgói kora vaskori halomsírból (GYULAI 2001, 124) hatsoros

árpa, tönke búza, alakor, köles és tönköly szemterméseit határozták meg. A soproni Krautacker késő Hallstatt–kora La Tène településéről, valamint a burgenlandi Zagersdorf halomsírból szőlőmagvakat (GYULAI 2001, 127) közöltek.

Az ásóbot és a kapa mellett talajlazításra bizonyosan faekéket is használtak. A kora bronzkorból az észak-itáliai Lavagnoneból (PRIMAS 2008, Abb.4.3) ismerünk ilyen, s egy késő bronzkori eke bronz lemez borításáról (JACANOVIĆ 1996, 43–51) tudunk a vajdasági Borjásról (Požarevac). Ilyenek darabjait Dániában és Svédországban, de ábrázolásokon (sziklarajz: Finntorp, Bohuslän) is megtalálták. Ugyanitt az ekék szántásnyomait, művelési táblákat sikerült megfigyelni (BRODY-JOHANSEN 1979, 53. és 69. kép, THRANE 1990, 483–493). Az igen fejlett és nagymértékű gabonatermesztésre és a betakarítás mikéntjére (sarlós aratás) – az említett archaeobotanikai leletek mellett – látványosan utalnak a megyében talált bronz sarlók (pl. Bakonyszentlászló /HAMPEL 1892, 6/, Románd: 8. ábra 2).

Az állattenyésztéssel kapcsolatos ismereteinket elsősorban a régészeti állattannak (Bartosiewicz 2006) köszönhetjük. Ennek azonban logikus előfeltétele, hogy a feltárásokról (települések, sírok) begyűjtésre kerüljenek a csontok. Ez fél évszázada még nem volt követelmény a hazai archaeológia gyakorlatában, de sokszor még ma is – helytelenül – selejteznek az ásatáson a régészek. Több lelőhely régebben begyűjtött anyaga mára elpusztult, eltűnt. Így lehetetlenné vált a korábban meghatározott csontok revíziója. Jelenlegi tudásunk tehát a házasított állatokról meglehetősen hézagos.

A középső bronzkori Mészbetétes kerámia kultúrája királyszentistváni (BÖKÖNYI 1988, 374) temetője területén feltárt településen kutya (*Canis fam. L.*), sertés és szarvasmarha csontjai kerültek feltárásra. A temető több sírjából állítólag marhacsontok (Bóna 1975, 199, 204) származnak. A középső bronzkort záró és a késő bronzkort nyitó koszideri időszak nagydémi temetőjéből (Vörös 1995, 149–150, 1–2. táblázat, 2. kép) a korai Halomsíros kultúra állattartására következtethetünk. Szarvasmarha (borjú és bika), seréskan és juh (*Ovis aries* L.) bárány és kos húsos csontjai kerültek sírba (45. ábra). A Halomsíros kultúra³⁵ láppal övezett, hajdani dombon emelkedő mezőlaki (BÖKÖNYI 1988, 382) településén élők háziállatai közül a ló (*Equus caballus* L.), sertés (*Sus scrofa dom. L.*) és szarvasmarha (*Bos taurus* L.) csontjait ismerjük. Ezeket bizonyosan tartották.

A késő bronzkorból fontos lelőhelyünk lehetne Pápa–Borsosgyőr (MRT 4, 69) téglagyári agyagbányája. Itt azonban a termeléssel párhuzamosan – eléggé el nem ítéhető módon – egy telepet és temetőjét szinte teljesen elpusztították. Mindössze 2 db szarvasmarhacsont (BÖKÖNYI 1988, 349) ad némi információt a megtelepedettek háziállatairól. A megye legnagyobb és a teljesség igényével feldolgozott történeti állattani leletanyaga a németbányai Felsőerdő településéről (VÖRÖS 1996, 2. táblázat; BARTOSIEWICZ 2009, 163–164) publikált. Az 1521 db háziállat (az összes begyűjtött állatcsont 99 %-a!) csontjainak megoszlása a következő: szarvasmarha (580), juh (502) és kecske (3), sertés (393), ló (3) és kutya (40). Hat hosszában elhasított kutyakoponya agyvelő fogyasztására utal. A gazdasági haszonállatok (hús, zsír, tej stb.), vagyis a szarvasmarha–kiskérődzők–sertés 97,6 %-ot tesznek ki. A juh és a kecske csontmaradványainak szétválasztása sokszor problémás. Talán ezzel magyarázható a kecske teljes hiánya a korábban közölt megyei anyagban. Németbányán a ló csak a település

³⁵ Korábban a lelőhelyet késő réz- illetve kora bronzkorinak (makói kultúra) határozták meg. A most folyamatban lévő revíziós feldolgozás (Horváth Tünde és e sorok szerzőjének munkája) szerint a Halomsíros kultúrához sorolás a helyes.

ILON GÁBOR: VESZPRÉM MEGYE BRONZ- ÉS KORA VASKORA

ún. átmeneti periódusában tűnt fel és presztízsállatkénti tartása valószínűsíthető. Az mindenestre megállapítható és a teljességre törekvő felsorolás alapján jól látható, hogy a szarvasmarha és a makkoltatott, nagytestű sertés a korszak egészében tenyésztett állat. Az előbbi – a tartalékolt nagymennyiségű hús („élő konzerv”) miatt – a vagyon felhalmozásának egyik formája is lehetett, a másik pedig letelepültebb életformára utal. A kiskérődzők több lelőhelyen tapasztalható hiányát én a gyűjtés szelektív voltával magyarázom. A ló kevés számú előfordulási esetének és középső bronzkori hiányának az nem mond ellent, hogy a korabeli Kárpát-medencéből néhány helyről ismerjük irányításának csont segédeszközeit a zablát és a szijelosztót. Ezek száma majd csak a késő bronzkor végén válik tömegessé, amikor az Alföld felől és déli irányból sztyeppei népek beszivárgása tapasztalható a Dunántúlon is.

A Hallstatt-kori lótartra a kevés állatcsont (Halimba, Veszprém) mellett a temetkezések vaszablái utalnak. A halimbai temető ló (2. sír), juh (1. és 12. sír), és a vaszari Pörösrét halomsírjainak sertés csontvázai, valamint a Veszprém–József A. u. 70. településrészletének szarvasmarha, juhfélék, sertés és kutya csontjai (MITHAY 1980, 69; BARTOSIEWICZ 2009, 165–166, 170) éppencsak bepillantást engednek ezen időszak állattartásába.

Véleményem szerint a Bakony magasabban fekvő és a megye erdőszült területeit a bronz- és vaskori népek erdei (sertés és marha) makkoltatással és lomb-legeltetéssel hasznosították. A hegylábi-, síksági és vízparti települések inkább földművelést űző népességével képezhettek egy teljes gazdasági vertikumot. A vaskorban azonban a magasab-

ban fekvő, erdőszült területeket már nem népesítették be.

A gyűjtögetésnek és a halászatnak fontos szerepe lehetett a mindennapi táplálkozásban. Megismerése azonban csak telepfeltárások, illetve azok malakológiai (csiga, kagyló), archaeobotanikai és történeti állattani (itt halcsont) anyagának feldolgozása után remélhető. Modern, Balaton-parti feltárás és feldolgozás hiányában marad a néhány horogra (Badacsony-hegy: MRT I, 8. tábla I) és a párhuzamokra (ILON – BARTOSIEWICZ – GALIK 2016; JUNG – PACCIARELLI – FORSTENPOINTNER et. alii 2016) alapozható hipotézis.

2. Az ipari tevékenység legfontosabb területei és a kereskedelem

A. Bányászat

A korszak kő felhasználásának kutatása máig gyermekcipőben jár, éppen csak elkezdődött. E tény magyarázata nagyon egyszerű: a követ az átlagember ma is a kőkorszal hozza összefüggésbe. Szerencsére ma már egyre több, a fémkorszakokat kutató régész, vagy a kőeszközökkel foglalkozó kutató ismerte fel, hogy a valóság egészen más volt. A késő bronzkori németbányai telep kőanyaga feldolgozásából kiderült: a Bakony neolitikum óta ismert radiolarit bányáit, köztük a Szentgál-tűzköves-hegyit továbbá a Tevel-hegyit nagy valószínűséggel művelték, de legalábbis ismerték, amit a késő bronzkori németbányai település kőeszközei bizonyítanak (BIRÓ 1996, 221). A Vas és Győr-Moson-Sopron megyei adatok ugyanezt igazolják és erősítik meg.³⁶ A Nagysomló vagy a Ság-hegy bazaltját is hasznosították, főként a nagy, esetenként több kilogrammos baltaszerű (favágó vagy presztízs?) eszközök nyersanyagaként.

A gabona feldolgozásánál használatos kézi őrlőkövek, de a fenőkövek és a bronz tárgyak öntőformáinak nyersanyagát is bányászattal teremtették elő.

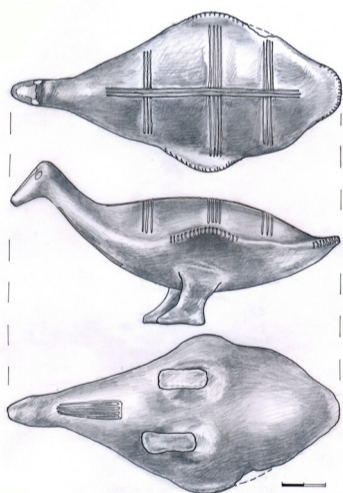
Feltételezhető, hogy a felszíni kibúvásokból a bauxitot a késő bronzkorban termelték. Ennek európai viszonylatban is egyedülálló bizonyítéka a németbányai telepen (a hajdani iharkúti bauxitbánya közelében) előkerült 9,9 kg-os rög és a kerámiatöredékek kémiai analízisének eredménye (ILON–VARGA 1994, 133–140; Ilon 1996, 136).

A fazekasok alapanyagához, az agyaghoz is természetesen felszíni bányászattal juthattak hozzá. Ezek gödreit többnyire a településeken azonosítjuk.

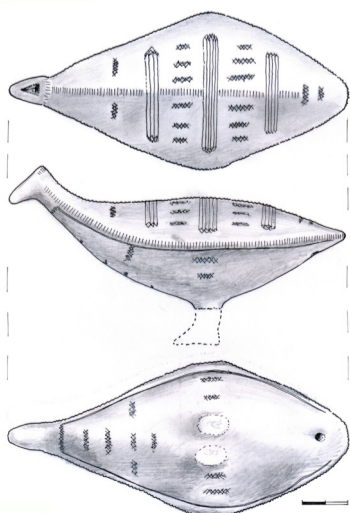
B. Kerámiaművesség

A kora bronzkori kisapostag I. időszakban a vékony pálcika és a rátekeresztelt finom fonal lenyomata adta az edény díszítését. Vízszintes vagy ferde bekarcolások voltak az urnák alsó részén. A kisapostag II. periódusra a tekeresztelt pálcikás mészbetétes díszítés jellemző, amelyet leggyakrabban a nyakon és szalagfülön alkalmaztak. Fazekakon és poharakon azonban nem. Párhuzamosan és hullámvonalban bekarcolt vonalkötegek láthatók a nagy edények fülei között. A kisapostag III. időszakban a széles sávós mészbetét lesz divatosabb (TORMA 1972, 20; TORMA 1978, 23).

Ekkor kezdődik a középső bronzkori ún. Mészbetétes kerámia kul-

53. ábra 1: A mészbetétes kerámia kultúrája királyszentistváni temetője 12. sírjának madáralakú csörgői (rajz: Ughy I.)

53. ábra 2: A mészbetétes kerámia kultúrája királyszentistváni temetője 12. sírjának madáralakú csörgői (rajz: Ughy I.)

³⁶ Lásd a fent már hivatkozott Vas megyei topográfiai feldolgozást, illetve saját tapasztalataim a Kisalföld autópályás leletmentéseiről.

ILON GÁBOR: VESZPRÉM MEGYE BRONZ- ÉS KORA VASKORA

55. ábra: A várvölgyi (uzsai bánya) kincsből cipó/lepény/nyersanyag öntecs, késő bronzkor, Urnamezős kultúra (fotó: Regenye J.)

túrójának kialakulása. Elnevezése tehát megtévesztő, hiszen korábban – pl. makói, Somogyvár-Vinkovci, kisapostagi és Harangedényes kultúra – már alkalmazták a díszítésként a mészbetétet. A technikai kivitelezésben azonban lényeges változás figyelhető meg. Széles, lapos eszköz végével benyomkodott ágyba ültetik a meszet (TORMA 1978, 23; KISS 1996, 67). Ezzel koncentrikus kört, kört, cikk-cakk mintát töltenek ki. A bekarcolt hálómintát is alkalmazzák (CSÁNYI 1978, 33). A mészbetétes kerámia kultúrája jellegzetes fazekastermékei: a tojástartóalakú lábas edény; kiszélesedő aljú, hengeres pohár; tölcsereszszájú urna szalagfüllel; svédsisakalakú tál (import a szomszédos vatyai kultúrától!), fordított csonkakúpos tál; kis bögre- és hordó alakú függeszthető edény, valamint csörgők (53. ábra; BÓNA 1975, 210). A kultúra edényei egyébként széles körben közkedveltek voltak, amit sokszor igen távoli előfordulási helyük jelez, azaz segítségükkel kereskedelmi kapcsolatok rajzolhatók meg és a keresztelvezés is lehetővé válik.

A késő bronzkorban, az urnamezős időszakban (Reinecke BD – Ha B időszak) népszerű a díszítéstechnikában a vízszintes síkozás és a ferde árkolás. Utóbbinak speciális formája az ún. turbántekercs-dísz, amelyet gömbszeletalakú tálok peremén alkalmaztak. Új edénytípus a felhúzott fülű bögre és a profillált tál. Mindezek a fényezés technikájával együtt a fémedények utánzását jelentik a fazekasságban (VADÁSZ 1992, 219, 223; ILON 1996, 133–144). Meglehetősen ritkák és a fazekas kezűességét dicsérik a bronzszegeccseléssel vagy üvegbetéttel díszített edények.

A fényezés technikáját még nagyobb intenzitással alkalmazták a Hallstatt-kultúra évszázadaiban. De ugyanekkor – szintén a fémedények utánzása miatt – elterjedt a benyomott aljú, ún. ompholosos edények (tál, bögre) használata. A felületi díszítés újdonságaként megjelent 1. a festett grafitcsáv, és a 2. rátett (ragasztott) fém(ón)fólia. Az előbbit az edények belsejében és külsején (21. és 47. ábra), az utóbbit a külső felületen alkalmazták. Ezek realizisztikus (pl. ember és állatalakok), de szimbolikus (pl. meander, svasztika) ábrázolások is lehetnek. Divatosak az állat alakú, vagy állatfejekkel díszített nagyobb és kisebb tároló-, keverő- és merítő, valamint ivóedények (18., 19. ábra). Utóbbiakat – mint áldozati ivó-készletek is értelmezhetjük – jól ismerjük a somlívásárhelyi és vaszari tumulusok temetkezési mellékleteiként.

A törött edényeket sok esetben nem dobták el, hanem a törés mellett lyukakat fúrva fém-, vagy szerves anyagból készült „kapoccsal” tartották egyben, de kátrányt használva össze is ragaszthatták azokat. Így az edény száraz anyag (pl. gabona, szárított- és aszalt gyümölcs, dió) tárolására még alkalmas maradt. A végleg kiselejtezett cserépedényeket őrölték, majd soványító adalékként az bekerült – a hulladék újrahasznosításának őskori példája ez! – az új kézműves termékbe.

3. A fémművesség emlékei

A kézművesség elsődleges emlékeinek csoportjába az öntőformák (ILON 2006) tartoznak. Ezek biztosan a helyi bronzművesség bizonyítékai, hiszen szállításuk nem igazán tűnik logikusnak. A késő bronzkorból a tömeges előállításra, megyénk esetében az esetenkénti előállításra és javításra (!) utalnak a mezőlaki Szentpéteri-domb (ILON 1989, 25. és 7. ábra 2) öntőékké átalakított tokosvésője öntőformája, a németbányai III/4. halom 2. sírja (ILON 1989, 25. és 6. ábra 6) karika-sorozatának öntőformatöredéke, egy külsővati kettős-karika szórvány öntőformája (ILON 1996b, 52. és 4. tábla 4) és a Bakonyszentkirály-Zöröghegy II. település ismeretlen tárgytipusának öntőformatöredéke (NOVÁKI 1979, 103. és 39. kép 4). Fenntartással, de talán a korszak emlékeihez sorolható a Somló-hegyről közölt (DARNAY 1900, 31. oldal rajza) rúd (?) öntőforma.

Az indirekt bizonyítékok sorába illeszthető a Lesenceistvánd–Uzsvölgy (1. ábra 12.●) I. kincsből lelt 2 db bronz üllő, valamint 5 db bronz cipó (lepény) és öntőrög, a század végén a Darnay-gyűjtemény-

54. ábra: Bronz lepény a románci kincsből. Késő bronzkor, Urnamezős kultúra (rajz: Ughy I.)

be került köveskáli bronzrög és a Lesenceistvánd–uzsabányai kincsből³⁷ megtalálható elkeskenyedő végű lapos bronz rúd, továbbá egy kettősbalta alakú rúd két töredéke és több bronz lepénye. A megye több kincsleletének bronz lepényei (pl. Nagydém, Románd, Uzsabánya – 54. ábra , 55. ábra) ugyanide sorolhatók.

Bizonyosan helyi fémművesek termékei a Sümeg–újhegyi (2 db) és a Várvölgy–uzsabányai (1 db) nagyméretű, bronz lemez üstök (56. ábra). Fél méter körüli magasságúak és testátmérőjűek, három ill. négy lemezből szegecselték össze ezeket. Az urnamezős bronzkor legvégére keltezettek (PATAY 1990, 80, Taf. 64. 144, Taf. 66. 145A).

³⁷ Regenye Judit régész kolléganőm szívességét, hogy az 1996-ban fellelt kincsleletet megtekinthettem e helyütt is köszönöm.

ILON GÁBOR: VESZPRÉM MEGYE BRONZ- ÉS KORA VASKORA

Megyénk területe két – nagy valószínűséggel rekonstruálható – késő bronzkori fémművelő régiót érint (ILON 2007). Ezek egyike a Ság hegy – Somlói (Marcal menti), amelyen belül stratégiai és potenciális helyzete alapján a szakma a régészeti még soha nem kutatott Nagysomlót (9. ábra) tartja az egyik lehetséges fémműves központnak. A másik a Bakonyvidék – Balaton-felvidéki. Ennek vitathatatlanul kiemelkedő központja az utóbbi években bányaművelés kapcsán – a teljes pusztulást elkerülendő, a 24. órában – megkutatott Zala megyei várvölgyi Kis-Láz-hegy (MRT I, 166; MÜLLER 2006, 2006a), amelyet kincslelete (ún. felsőzsidi) és a lesenceistváni kincsleletek már korábban sejtetni engedtek. E régió alközpontjai Bakonyszentkirály–Zöröghegy I-II., –Kesellőhegy, Bakonyszücs–Bakonybél-Iharkút, Veszprém–Várhegy, Ajka–Cservár, Keszthely–Apátdomb, Zalaszentiván–Kisfaludy hegy, Tihany–Óvár területén (43. ábra) lehettek. Azonos műhelyhagyományokra visszavezethető, 15–28 % közötti ónt (Sb) tartalmazó ónbronzaikat Farkasgyepű, Ugod és Németbánya sírjaiból, valamint a nagydémi és románci kincsleletekből ismerjük (KÖLTŐ–KIS VARGA 1989; CZAJLIK 2002, Fig. 3).

56. ábra: Bronz üst a várvölgyi (uzsai bánya) kincsből, késő bronzkor, Urnamezős kultúra (fotó: Oszkó Zs.)

Közismert, hogy a magaslati (néhány esetben erődített) településeken intenzíven űzték az iparos tevékenységek közül a legspeciálisabb ismereteket igénylő, s éppen ezért titokzatos, bizonyos fokú mitológiával övezett fémművességet a vezetői udvartartás vazallus mesterei (TERŽAN 1994, 666). Az előbbieken felsorolt lelőhelyeken nyilván mindkét társadalmi réteg képviselői megtalálhatók voltak, és nem csak a bronz-, de a vaskorban is.

Megyénk az érlelőhelyektől (Harz-hegység, Alpok /Mitterberg/, Közép-Szlovákia, Erdély: KOVÁCS 1977, 31–36; ILON 1996c, 46; CZAJLIK 2012, 2. ábra) távol van és víziutakon sem egyszerűen közelíthető meg. Véleményem szerint ezért el kell fogadnunk azt a vizsgálatokkal megerősített feltételezést, hogy a kora bronzkortól elsősorban más területek műhelyeitől, követítőkkal (csere) vagy expedíciókkal szerezhetők be az itt élők a szükséges nyersanyagot ötvözött (arzen-, antimon- és ón) bronz öntvények/félkész termékek, például rudak, karikák, lepények (CZAJLIK 1996) formájában. Helyben leginkább csak javító-kovács/ötvös műhelyek léteztek, ezek azonban a kisebb, faluszerű településeken is, ahogy erre a fentebb felsorolt öntőformák utalnak.

A magas színvonalú, de csak részben helyi fémművesség létezésének bizonyítékai a kincsleletek. Ezek földbekerülésére több magyarázat létezik az archaeológiában: 1. a tudomány története során korábban a fémművesek és a tulajdonosok elrejtett együtteseiként értelmezték. 2. később a támadások és történeti események (másként a „népek” mozgása) indikátoraként írták le ezeket, és meghatározható idejű kincshorizontokról, típusokról beszélünk. Hazánkban ezek időrendjét – a XX. század második felében – évtizedeken át tartó szívos munkával Mozsolics Amália dolgozta ki. 3. újabban – főként a német kutatás hatására (HÄNSEL–HÄNSEL 1997, KOVÁCS 1995, 52) – áldozati, fogadalmi szertartások emlékeinek, egyúttal a tezaurálás egy formájának (lásd Delphi) tartják a kincseket. Tudomásul kell azonban vennünk, hogy régészeti egyik felfogás sem igazolható, illetve csak némely esetben igaz az egyik vagy a másik megállapítás. Mindenesetre – véleményem szerint – nincs minden kincsre igaz általános érvényű állítás!

A középső bronzkori Mészbetétes kerámia kultúrája kincsleleteit az ún. tolnanémedi típusú kincsek névvel jelzi a kutatás. Egyetlen ilyen korú emlékünks Felsőörsön (I. ábra 4.●) a Tánacsics M. u. 4. telekről került elő (MRT 2. 91, 14. kép; BÓNA 1975, 229). Itt egy a veszprémi csoportra jellemző díszítésű aszkos (azaz madár) alakú edényben 360 db tutulus volt (57. ábra). Bizonytalan, hogy a Gyulakeszi–Várhegyen a század végen talált tű, pityke, fecskefarokalakú csüngő, hengeres bronztárgy, amelyeket egy kőhalom alatt találtak (KUZSINSZKY 1920, 128–129; MRT I, 59), vajon kincsleletet jelentenek-e?

A késő bronzkorban már – a fentiek miatt is érthető okokból – számos kincsletről van tudomásunk. Tárgytípusainak anyagát tekintve kiemelkedő jelentőségű az – egy ideig a megyéhez tartozó – Várvölgy határában a felsőzsidi 210 g-os, edényben talált (1926) kincslelet. 14 db arany gyűrűt és 6 db vékony aranylemez korongot, valamint egy gombolyag aranyhuzalt (üveggyönggyel!) is tartalmazott (TOMPA 1928; MOZSOLICS 1985, 211). A kispáti (1896) kincsből (DARNAY 1897; KUZSINSZKY 1920, 126–127; MRT I, 99–100) több mint 100 db tárgy volt egy edényben. Sajnos a II. világháború alatt a Darnay-gyűjteménnyel elpusztult. A víz közelében megejtett áldozat volt, vagy csak a későbbi újra kiásást segítő tájékozódás miatt volt forrás közelében a Gyulafirátót–Pogánytelek I. (MRT 2, 96)³⁸ lelőhely 1911-ben edényben talált kincse? Lesenceistvánc és környéke kiemelt helyzetét vagy csak a régészeti kutatás különleges szerencsésjét több (1–5. számú) kincslelet itteni előkerülése jelzi. Az (I) Újtemetőben (1879) 34 db karikát találtak (KUZSINSZKY 1920, 121; KEMENCZEI 1996a, 55. Abb. 3c). Közülük egy díszített azonosítható a Savaria Múzeumban. Lipp Vilmos révén került Szombathelyre. Az Uzsabányvár napjainkig „ontja” a bronz kincseket: 2. a Lesence-patakban a 20. század elején mosódott ki az a 23 db-os kincs, amely talán valódi áldozat lehetett (DARNAY 1910, 426; KUZSINSZKY 1920, 115–116; MRT I, 109–110)! 3. balta, pápaszemesfibula és 11 db bronz karika került 1952-ben a keszthelyi Balaton Múzeumba, 4. Uzsabányváról: két – valószínűleg kincslethez tartozó – nagy bronz edény (56. ábra) 1981-től van a veszprémi múzeumban.³⁹ 5. Ugyanitt 1980-ban a bányaterület gépi lehumuszosításakor került elő⁴⁰ egy másik, 72 kg súlyú kincslelet, amelyet azonban csak 1996-ban adott át a találó a veszprémi múzeumnak. Nem tartom lehetetlennek a 4. és 5. kincslelet esetleges összetartozását. Eleve megfontolandó a Várvölgy–felsőzsidi kincsek és az uzsaik együttes kezelése,

38 A lelet mára valószínűleg eltűnt a pápai Ref. Gyűjteményből.

39 László Péter leletmentése. Régészeti Füzetek Ser. I. No. 35 (1982) 27, A dokumentáció nem lelhető fel a LDM Régészeti Adattárában. Publikálatlan.

40 Hargitai Tibor (Ajka, Nyíres u. 28.) geológus technikus találta és adta át, amiért köszönet illeti. Regénye Judit fogja publikálni.

ILON GÁBOR: VESZPRÉM MEGYE BRONZ- ÉS KORA VASKORA

57. ábra: A mézsbetétes kerámia kultúrája felsőörsi madáralakú edénye, bronz pitykéi és bronz töredéke (MRT 2. Árpás K. rajza nyomán, fotó: Regenye J.)

hiszen mindegyik vagy a ma is a bazaltbánya területét⁴¹ képező, hajdan magaslati telepről, vagy annak közvetlen környékéről származik. Szigligeten a Czipra-major/Várhegy alatt (1898) edényben 63 db bronz rögöt és ékszert találtak (DARNAY 1899, 5–85; KUZSINSZKY 1920, 123; MRT I, 153). Ez is elpusztult a Darnay-gyűjteménnyel. A szentkirályszabadjai bronz viseleti darabokat (58. ábra) és vastút (!) valószínűleg textilbe vagy bőrbe csavarhatták. Igaz, az edénybe tétel sem zárható ki, hiszen nem szakember emelte ki a 0,5 kg összsúlyú együttest (ILON 1998). A Badacsony északi, Tomajhoz tartozó köbölküti részéről került múzeumba közel száz tárgy és töredéke (MOZSOLICS 1985, 88–87, Taf. 233–236). Nagydém Gerha elnevezésű dűlőjében (1892) két edényben 72 kg súlyú bronzot (köztük lepényeket) találtak (BORSOS 1899, 10; MRT 4, 170).⁴² A korszak legvégére datálják és a nemzetközi szakirodalomban az időszak egyik kincshorizontjának névadó lelőhelyként ismert a Románd Újhegy-Horogút (I. ábra 3., 52. ábra 1–3) területén találtat kincs, amelyet edényével együtt mosott ki az eső 1938-ban (MRT 4. 222–223; NÉMETH–TORMA 1965).

Bizonytalan, hogy a Gyulakeszi–Csobánc-Vártó, templomromnál kőfejtéskor – Rómer Flóris feljegyzése szerint – a XIX. század végén (KUZSINSZKY 1920, 128–129; MRT I, 58) előkerült lándzsa, tutulusok és spirálisok kincsletet jeleznek-e?

A Hallstatt-kor helyi mesterembereiről szinte semmit sem tudunk,

hiszen településeik feltárásának hiányában csak a sírokba került tárgyakat tanulmányozhatnánk. Ezekről azonban nem bizonyítható, hogy importok, avagy itt készültek. A korabeli ismert bronz- és vasműves műhelyek a szomszédos Vas és Zala, valamint Győr-Moson-Sopron megyéből ismeretesek (FEKETE 1986).

Kereskedelem

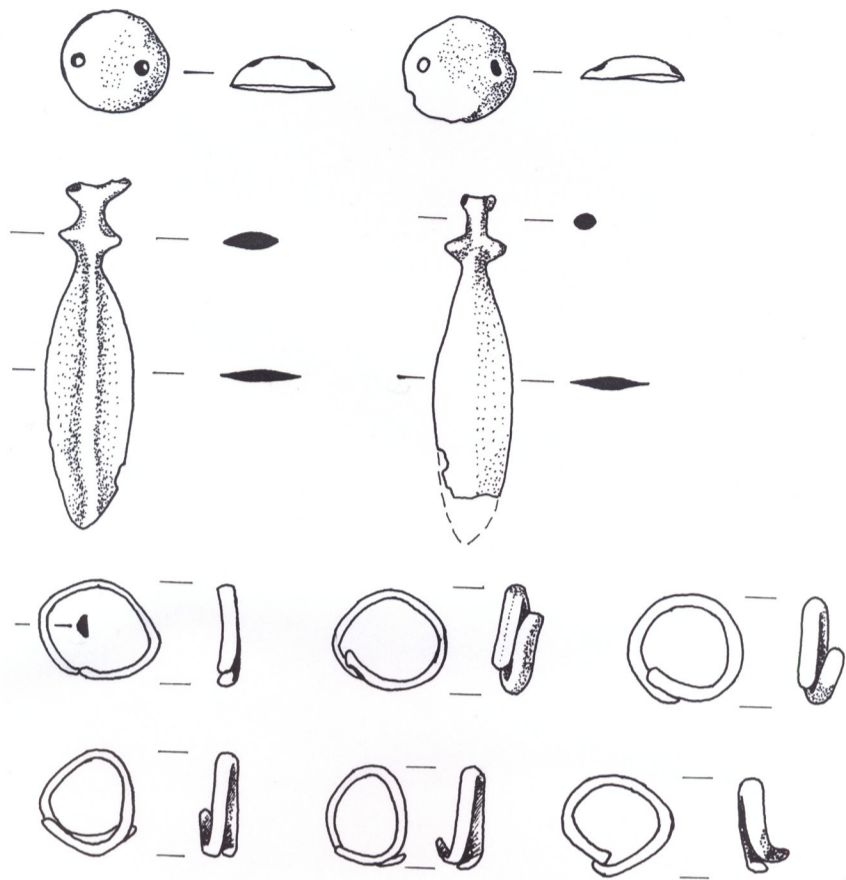
Kő. Helyi, balaton-felvidéki homokkővet ismerünk a Mészbetétes kultúra balatonfűzfői „B” sírjából (I. ábra 2.●). A helyi nyersanyagnak számító bakonyi radiolaritok (az eszközök egy részének alapanyaga és a tűzgyújtás kelléke) és mészkövek (sírok építőanyaga: pl. Németbánya, Ugod) mellett a késő bronzkori németbányai településen a Sopron-Kőszegi-hegységéből (talán Felsőcsatárról?) származó szerpentinitből csiszolt véső-balta került elő (BIRÓ 1996, 221; REGENYE 1996, 63). Bizonyosan fontos kereskedelmi nyersanyag lehetett az étel ízesítésénél és tartósításánál, a bőr cserzésénél használatos só, amelyet a nyugat-magyarországi régióból mostanáig csak a kisalföldi Lébény–Kaszás domb késő bronzkori településéről ismerünk (NÉMETH 2009, 2011).

A kultúrák embereinek kapcsolatára, a kerámia cseréje – és / vagy talán a jellegzetes „göngyölegben” (pl. mézsbetét-díszes edényben) szállított termékekre – utal. Értelmezhetőek ezek esetleg a vendégbarátságot megerősítő ajándékként vagy hozományként adott készletekként. Az egyes kultúrák lelőhelyein előforduló más kultúrák importedényei tehát nem mellőzhető kapcsolatokat rajzolhatnak meg, ugyanakkor ezek a régészeti keresztadatálás legfontosabb kellékei, általuk a relatív kro-

41 Sajnos nemzetközi jelentősége és gazdagsága ellenére az illetékesek évtizedek óta nem gondoskodtak a hegy régészeti emlékeinek megfelelő védelméről.

42 A lelet egy része a pápai Ref. Kollégium Régisegtárába került.

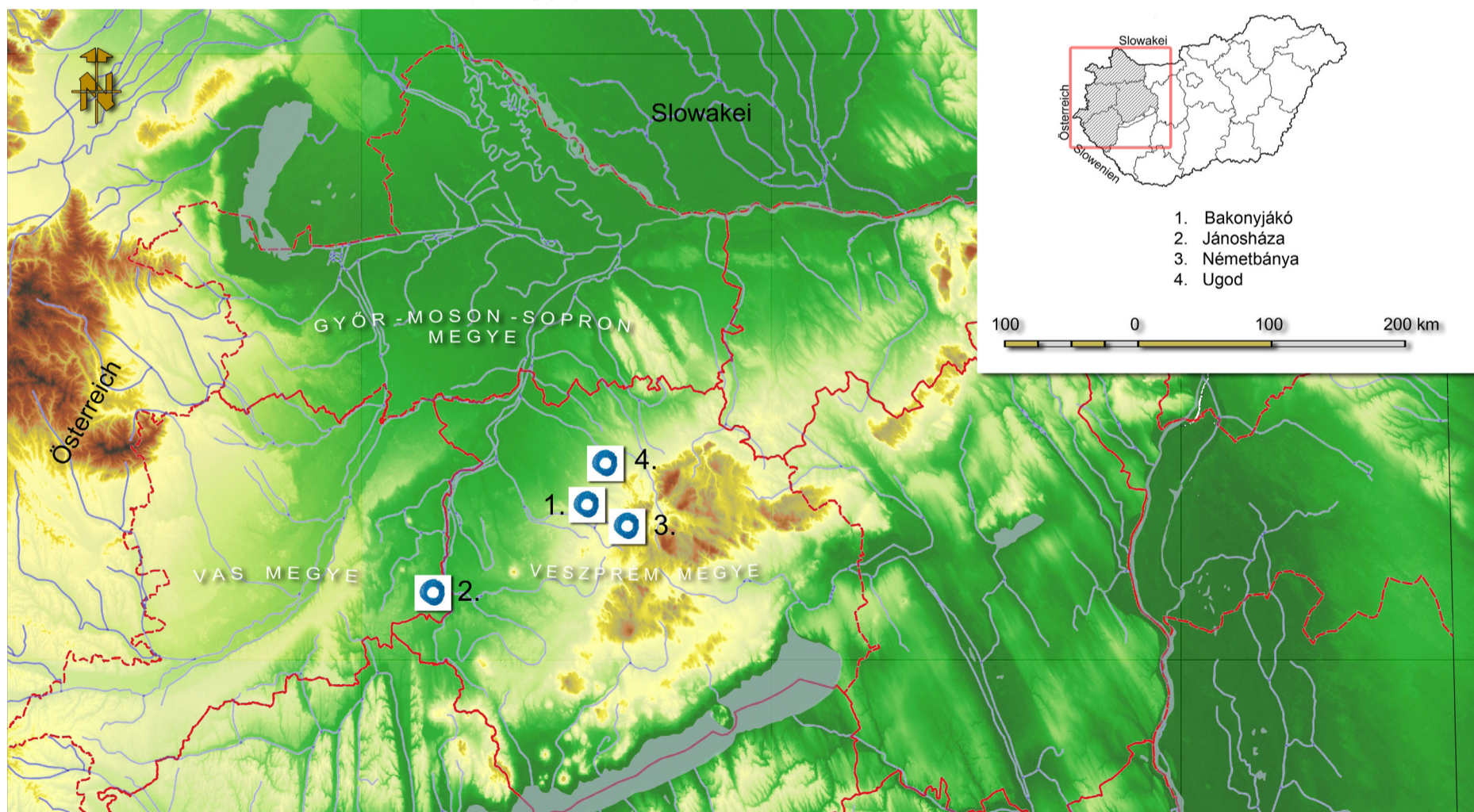
ILON GÁBOR: VESZPRÉM MEGYE BRONZ- ÉS KORA VASKORA

58. ábra: Bronz pitykék, csüngők és karikák a szentkirályszabadjai kincsből. Késő bronzkor, Urnamezős kultúra (rajz: Ughy I.)

nológia⁴³ építhető fel. A legismertebb az alföldi tell-kultúrák és a mészbetétes kerámia kapcsolata (FISCHL–KISS 2002, 131–137). Az alföldi telleken és temetőben ugyanis gyakran kerülnek elő az esztétikus, fehér inkusztrációval díszített edények (FISCHL–KISS–KULCSÁR 1999, 113–119). A mészbetétesek a keletről közvetlenül szomszédos vatyai kultúráról svéd-sakalakú tálakat importáltak. A mészbetétesek kapcsolatait e terméknek köszönhetően azonban jól ismerjük észak (Szlovákia: magyarádi kultúra) és nyugat (Ausztria: Veteřov kultúra Böhheimkircheni csoportja) felé egyaránt (KISS 2000, 21–23). Azt sem felejtjük azonban el, hogy nem feltétlenül a konkrét cserépedény „kelt útra”, hanem annak formája, díszítése, mint divathatás értelmezendő.

A bronztárgyak készítéséhez szükséges nyersanyagot, ami nagy valószínűséggel már előkészített, kohósított réz vagy méginkább bronz lehetett, leginkább nyugatról, a viszonylag közeli Keleti-Alpokból szerezheték be. A feltételezhető expedíciók mellett inkább közvetítő kereskedelemre gondolhatunk. Ugyanakkor nem elképzelhetetlen, hogy északról – Szlovákia, Cseh- és Morvaország területéről (KRAUSE 2003, Abb. 7–8, 11, 13.) – is hozzájuthattak a nyersanyaghoz. Mindegyik lehetőséget, akár a több forráshelyről történő beszerzést is támogatják a feltárásokon előkerült tárgyak.⁴⁴ A nyugatit: a makói kultúra helyzete és az Urnamező kultúra internacionális (egész Európában általános) anyaga, az északit pl. a Mészbetétes kultúra lelőhelyeinek aunjetitzi tárgyai. A fémnyersanyag szállítási egységei a különböző méretű karikák, rudak és lepények (pl. Lesenceistvánd, Nagydém, Uzsa – 54. ábra, 55. ábra) voltak.

59. ábra: Üveggyöngyök mintavételi helyei a Bakonyból és Jánosháza (Készítette: Isztin Gy.)

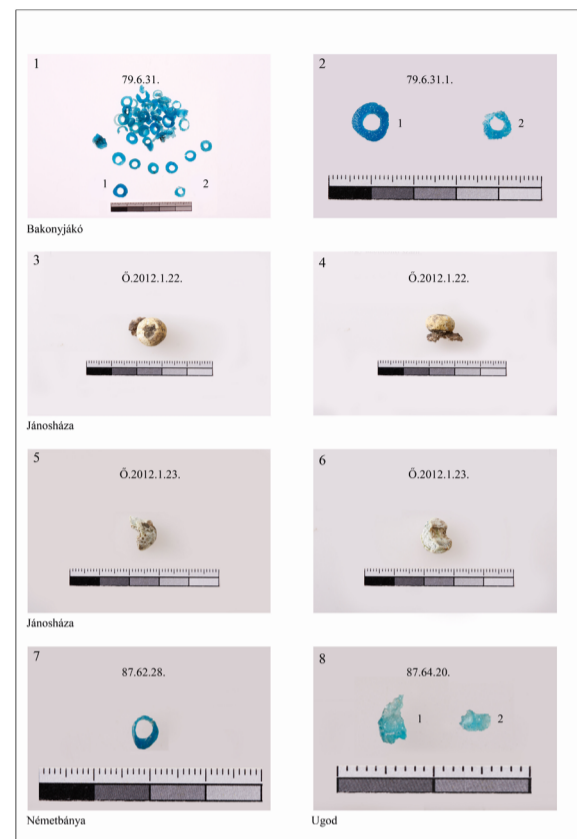
43 A régészeti kultúrák egymáshoz viszonyított időrendje.

44 A Lendület Mobilitás Kutatócsoport programjában megkezdett, legújabb, nagy szériás fémvizsgálatok a szlovákiai nyersanyag elsőségét igazolták. Kiss Viktória projektvezető szíves írásbeli információját (2018. január) e helyütt is köszönöm.

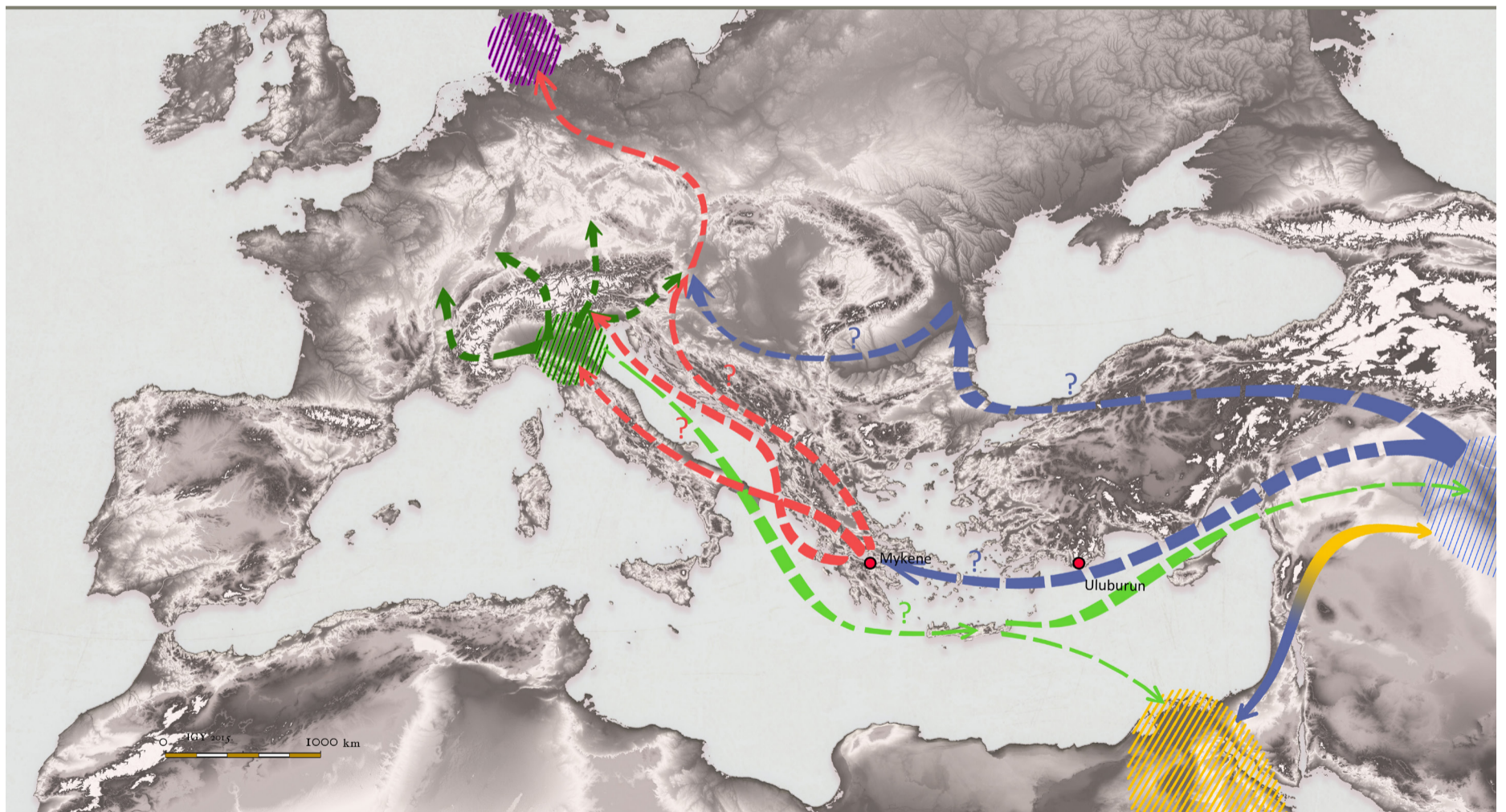
ILON GÁBOR: VESZPRÉM MEGYE BRONZ- ÉS KORA VASKORA

Érdekes és figyelemre méltó az üvegyöngyök megjelenése – az Al-poktól északra a középső bronzkorban tűnnek fel először (PRIMAS 2088, 156) – a késő bronzkori késő Halomsíros–korai Urnamezős kultúra lelőhelyein (Bakonyjákó, Farkasgyepű, Németbánya, Ugod és a felsőzsidai kincsben arany huzalon – lásd 59. ábra). Eredetük és gyártástechnológiájuk tisztázásának céljából az első lépéseket (anyagvizsgálat) az 1980-as évek végén tettük meg. A bakonyjákói, németbányai és ugodai üvegyöngyök mindegyike nátronüvegnek (VARGA 1992) bizonyult.⁴⁵ Ezzel szemben a vizsgált közép- és nyugat-európai darabok bór üvegek. Az utóbbi években a nemzetközi kutatás homlokterébe került a kérdés modern műszeres vizsgálata. Így a fent említett bakonyi lelőhelyek (60. ábra) mintáin újabb mérések történtek. Ezek egybevágóan a nemzetközi eredményekkel és a borostyánkő kereskedelemmel együttesen, ugyanazon az utakon folyó, déli eredetű (61. ábra), azonos összetételű üvegyöngyök szállítását igazolták (ILON – KASZTOVSZKY 2016).

Nem hallgathatók el a keleti Hallstatt-kultúra veszprém megyei életében is nyomokat hagyó, a keletről (Al-Duna mellett és a Kárpátok hágóin az orosz sztyeppéken át) és délről, a Balkán felől érkező hatások /preszkíták-kimmerek-trákok, szkíták – pl. Jalžabet, Horvátország, Fürményes/Firminiş, Románia/ megjelenése (lószerszámzat és fegyverek, továbbá a Basarabi-Bosut kultúra kerámiaművessége) és többek között az általuk közvetített görög áruk pl. ártándi hydra. E keletiek csontvázas, és némely

60. ábra: Üvegyöngyök a Bakonyból és Jánosházáról (Fotó: Takács T.)

61. ábra: A késő bronzkor fontosabb kereskedelmi útjai (Készítette: Isztin Gy.)

esetben lovas temetkezéseit nem csak az Alföldről, de a Dunántúlról (pl. Somlószőlős, Süttő – VADÁSZ 1998, 51. és 54. jegyzet) is ismerjük. Ugyanakkor most már megyénkből halomsírokba temetkezőkről szintén tudunk a bakonyszentkirályi határból (ILON 2014).

⁴⁵ Járó Márta részben még publikálatlan vizsgálati jegyzőkönyve a pápai Gróf Esterházy Károly Kastély- és Tájélmúzeumban RA 1116–94.

Szinte alig tudunk valamit a tömeges szállításban valószínűleg legfontosabb szerepet betöltő vízi eszközökről. A másik jelentős szállítóeszköz a Kárpát-medencében már a rézkortól folyamatosan (BONDÁR 2004) ismert kocsi lehetett, amely ekkor még meglehetősen nehézkes (az első kerekek nem fordultak a rúddal!) és csak kis terhelésre volt alkalmas. A zizen, lovon és gyalogosan történő anyagmozgatás bizonyosan létezett, de ennek régészeti emlékei csupán áttételesek pl. a

ILON GÁBOR: VESZPRÉM MEGYE BRONZ- ÉS KORA VASKORA

csontból és bronzból készített zabloldalpálcák, szíjelosztók, ugyanakkor direkt emlék a somlóvásárhelyi harci (?) kocsi vas kerékvasalásai (HORVÁTH 1969, 7. kép; EGG 1996, Abb. 4. 11–14).

VI. A bronz- és a vaskor hitvilágáról

Az egyik legkevésbé ismert területe az őskori és abban a bronz- és a vaskori ember életének. Írott források híján csak a sötétben tapogatózhatunk. Mit tudnánk a kereszténységről, ha nem ismernénk a Bibliát? Abban sem lehetünk biztosak, hogy az általunk kultikus-vallási értelmezésű tárgyak valóban azok voltak-e, vagy egyszerűbb magyarázatot kell találnunk? A halottkultusz és temetkezés kapcsán feljebb már említett tényeken túl, az ismétlést elkerülve, a rengeteg bizonytalanság miatt, csak azon csekély számú tárgyat, jelenséget említem, amelyek nagy valószínűséggel összefüggésbe hozhatók e kérdéskörrel.

A korszak hitvilágának egészén végighúzódnak a madarak tisztelete (GUBA–SZEVERÉNYI 2007; ILON 2008 és 2009, in press 2017). A mitológiák némelyikében jól ismert a sas és/vagy a vízi madarak (búvármadár, kacs) szerepe a föld, a világ teremtésében. Az állatokat – így a madarat is – ősi idők óta emberi tulajdonságokkal ruházta fel a társadalom. A lélek „lakóhelyeként” és széles körben elterjedt totemállatként is azonosítják. Az istenségek megjelenésének gyakori formája pl. a sumer-akkád mitológiában Istar megtestesülési formája, az ókori Egyiptomból Hórusz és Mut említhető. Több (finn, kínai, indiai védákban, némely indián) népnél a világ ősmadár-őskacsa tojásból született. E távoli jelzések mindenesetre egyértelműen a nőnemű jelképet, „ősanyát” sejtetnek. Természetesen nem tudjuk, hogy a helyi bronzkori vallásban a fent említettek közül melyik tartalmi töltet lehetett igaz. Igaz-e egyáltalán valamelyik, vagy egészen másra kellene gondolnunk?

Kora bronzkori előzményekre megy vissza az aszkosz középső bronzkori előfordulása, ami a nőiség (pl. a fűzesabonyi példányt keblekkel formázta meg a fazekas) kárpát-medencei jelenlétét igazolja. Eredetileg talán szertartásnál használt kellék lehetett a felsőörsi példány (57. ábra), amelybe 360 db bronz tutulust (lemezből kivágott, ruhára felvarrható viseleti elem) rejtett el az ÉDMK veszprémi csoportjának embere. Talán a madártestű istenségnek szánták a bronzokat? Vagy egyszerűen ebben az edényben teaurálták az értékesnek tartott tárgyakat? Mindkét kérdés és az azokra adott válasz helyénvaló lehet, de mai ismereteink szerint megválaszolhatatlanok. Madár alakú fejjel díszített peremű tál volt a balatonfűzfői „B” sírban (62. ábra). Három madáralakú csörgőt (53. ábra 1–2, 12. ábra) találtak a veszprémi csoport királyszentistváni (1. ábra 3.●) temetője 12. sírjában. Kettő bizonyosan kacsát ábrázol. Ezek a zajkeltés eszközeiként a különböző rítusokban játszhattak szerepet (KOVÁCS 1977, 73. és 20. kép; BÓNA 1975, 213–214, Taf. 211. 1, Taf. 222. 1–3, Taf. 262. 1–3). 1899-ben egy veszprémi urnasírból is kiemelték egyet (HAMPEL 1892, 170). A nagyjából azonos korú fűzesabonyi telepről közölt madár-csörgő sejtetni engedi, hogy hasonló ceremóniális szokások jellemezheték ekkor a Kárpát-medence nagy részét. Egy Papkeszin feltárt temetkezésből ugyancsak madáralakú csörgőt ismerünk (BÓNA 1975, 213). E csörgőkkel úzhették el a rosszindulatú szellemeket? Gondoljunk csak az ókor papnőinek szisztrumára, vagy őseink sámándobjára! A madáralakú edény a késő bronzkori Urnamezős kultúra emlékei között is megtalálható. A késő Halomsíros – korai Urnamezős kultúra németbányai településén egy töredéke került felszínre (ILON 1996, 129, 12. tábla 3). Madárfejű bronz szög volt a nagydémi kincsben (BORSOS 1899 10. C.5). A madár-ábrázolás a kora vaskori Hallstatt-kultúrában

is kedvelt, ahogy azt a somlóvásárhelyi II. tumulus szitulája egyik fedőjének töredékei (PATEK 1993, Abb. 65. 2), avagy a vaszari 5. halom vas lószerszámának kacsát (vagy gulipánt? – Ilon 2009) formázó csüngői (PATEK 1993, Abb. 81. 6) igazolják. A madár tisztelete, kitüntetett szerepe tehát a korszak egészét – ha hézagosan is, de – kitölti.

Külön kédéskört jelent a Mészbetétes kerámia kultúrájának – korábban pusztán esztétikumként – ma egyre inkább és elfogadhatóan egyezményes társadalmi jelrendszerként értelmezett (SZABÓ – HAJDU 2011) mészbetéttel történő edénydíszítése, amelyre e helyütt nincs lehetőségünk részletesebben kitérni.

A másik, a mi nézőpontunkból is fontos, a lehetséges hatások és kapcsolatok szempontjából nézve is hatalmas földrajzi régióban elterjedt és rendkívül ősi elem a hím szarvasmarha, a bika kultusza. Gondoljunk a Çatal Hüyük-i bika szentélyekre, az egyiptomi Ápisz bikára, a krétai bika szertartásokra. Közlebbi példákat említve, kos plasztikus ábrázolása a neolitikus Körös kultúra hódmezővásárhelyi hombáredényén, bikaszarvak a rézkori tripolje kultúra ukrainai agyag templommodelljén, középső bronzkori bikafejekben végződő arany karperecek valószínűleg Erdélyből. A ciklikusan ismétlődő termékenység, elvonatottabb formában a világ (egy teremtmény is egy új világ!) létrehozója, még inkább elvonatkoztatva egy isten (Euráziában a hímnemű Holddal áll összefüggésben) megjelenési formája és jelképe. A bika az állattenyésztő és/vagy a hajdan állattenyésztő kultúrák sajátja (TOKAREV 1988, 27–32, 45–47, 93–94). A domináns, a férfierő megtestesítője. E tiszteletnek és gondolati töltésnek remek igazolása, hogy a Halomsíros kultúra nagydémi I.A sírjába (VÖRÖS 1995, 150) leginkább és többségében hím állatok maradványait helyezték: juh kost, szarvasmarha bikát és sertés kant. De valószínűleg a kultusz Hallstatt-kori továbbélésének emlékeiként tarthatjuk számon a somlóvásárhelyi és a vaszari kora vaskori halmokból előkerült szarvasmarha-protomés edényeket (18. ábra, 47. ábra 3; PATEK 1993, Abb. 74, Abb. 84; FEKETE 1999, 41) is.

Egy bizonyos tárgytypusnak, valószínűleg a kultuszban szakrális eszközként szereplő holdidolnak/túzikutyának hatalmas – és nemzetközileg is számon tartott – tanulmányt szentelt a bevezetőben már említett Nagy László (1979). Ezek az agyagból készített tárgyak a termékenység, analógiás varázslás szertartásában játszhattak szerepet. A lyukakba egyéb kellékeket szúrtak, így imitálva a rituális nászt. A késő bronzkori Urnamezős kultúra több megyei településén előkerültek ezek az emlékek. A legtöbb és legszebb darab a kultúra késői szakaszából Bakony-szentkirály–Zöröghegyről, de ismerjük Külsővatról (szórvány) és a korai szakaszra keltezhető Németbányáról (ILON 1996, 129) is.

Nagyon óvatosan, de talán felvethető a napkorong ábrázolása az ÉDMK veszprémi csoportja edénművessége kapcsán. A királyszentistváni temető sírjaiból a tálak egy kisebb részének alján és oldalán, valamint a fedők némelyikén ezt a motívumot vélem felfedezni (BÓNA 1975, Taf. 222. 5, Taf. 225. 4–8, Taf. 234. 15, Taf. 240. 15, Taf. 241. 1, 6–7, 17). A badacsonytomaji Áporka–pusztaszentkirályi korongos-nyélcsoves csákánya korongján talán az égitest stilizált ábrázolása látható, ami a mészbetétes kultúra záró szakaszára (?) keltezhető (MOZSOLICS 1967, 42, Taf. 61. 3). E tanulmányom több mint másfél évtizeddel ezelőtti verziójának megírása óta Pásztor Emília (PÁSZTOR – P. BARNA 2017) alapos tanulmányaiban foglalkozott a kérdéssel, ami mentesít engem a további részletek és értelmezési kérdések taglalása alól.

Nap és gulipán együttes ábrázolása látható az egyik hajdúböszörményi bronz edényen és a rinyaszentkirályi bornz lábvértén (PATAY

ILON GÁBOR: VESZPRÉM MEGYE BRONZ- ÉS KORA VASKORA

1990, Taf. 30; KOVÁCS 1977, 26. szövegközi kép; ILON 2009). Utóbbin a világfa (?) két oldalán madarakat és nap szimbólumokat jelenített meg művészi kivitelben a fémműves mester. Bronz napkerekes kocsit vontató madárpárt ismerünk Erdélyből. Mindezek az emlékek az Urnamezős kultúra emlékei közé tartoznak. A kocsi és a kerék szimbolikája alapján nagy valószínűséggel egy ősi, bronzkori napistent feltételezhetünk, amelyek az ún. nagy civilizációkban is megtalálhatók (pl. Ré, Heliosz/Apollón). Sajnos az ilyen jellegű emlékek hiányoznak a megyéből, csupán néhány agyagkocsi modell kereket őriznek múzeumaink. Utóbbiak mind településekről származnak.

62. ábra: Madár alakú fejjel díszített peremű tál. Középső bronzkor: mészbetétes kerámia kultúrája a balatonfüzfi B sírból (fotó: Regénye J.)

Talán a termékenységvarázslás kellékei lehettek a többnyire szintén telepekről származó kis agyag állatkák (pl. kutya, juh, medve, vaddisznó) és emberszobrok. A csont és agyag amulettek – a néprajzi párhuzamok alapján feltételezve – valószínűleg a rontástól és a szemmelvértől védték meg viselőiket?

A Hallstatt-kultúra időszakában egy új állat, a ló tisztelete váltja fel – de nem szorítja teljesen ki – a madarakat. A lovat igavonásra, harci eszközként és státuszszimbólumként is alkalmazták (DULAR 2007). A temetkezésekben kiemelkedő szerepükre fentebb már számos példát hoztam, ahogy a kultuszélet tárgyi emlékei között, vagy éppen a viselt elemei között (ló alakkal díszített fibula) is sok esetben megtaláljuk.

A kincsletek földbekerülését többen és újabban – főként német hatásra, az elméletek egyikeként –, isteneknek szánt áldozati, fogadalmi szertartások emlékeinek tartják (HÄNSEL–HÄNSEL 1997; KOVÁCS 1995, 52). A bronzkincsek I. településeken, mégpedig megyénkben csak magaslati telepen: Somló-hegy, Badacsony É-i része/ Korkován-hegy, Szentgyörgy-hegy kerültek elő. Összesen tehát 3 helyen 3 esetben. 2. Vízből és nedves környezetből A. vízből: Balaton, Marcal-folyó. B. nedves környezetből a Marcal és az Uza-patak közeléből. A megyében tehát jól megfigyelhető, hogy a depók koncentrálnak, a deponálási hajlam intenzívebb a magaslati, centrális szerepű településeken. Ugyanez az urnamezős időszakban másutt (pl. Ság-hegy, Velem-Szent Vid, Telkibánya–Cser-hegy: MOZSOLICS 1985; SZABÓ 2016, 176–177, Abb. 12) Blučina és Štramberg (Morvország), Bullenheimer Berg (Bajorország) is így volt. A szakemberek

egy része azt vallja, hogy az ilyen helyek a társadalom tehetősebbjei presztízs-fitogtatásának helyszínei, szent helyek, szentélyek lehettek. Ugyanakkor kisebb régiót (pl. Észak-Itália) vizsgálva, de általában is igen kimagasló számú a vízfolyásokba történő áldozat-bemutatás, ahol az első helyen a fegyverek állnak. Megyénkben azonban nem feltűnően nagy az eltérés, hiszen vízből és nedves környezetből származó 4 lelőhely áll szemben 3 szárazföldi-magaslati lelőhellyel (bővebben a témáról: ILON 2011). Visszatérve az elrejtés céljára..., de ha istenek (ILON 2008) szánták, melyeknek? Az ugyanis bizonyosnak tűnik, hogy bronz- és a vaskor embere politeisztikus vallási meggyőződéssel rendelkezhetett. Ezt a témakört azonban már fentebb érintettem, így további taglalása felesleges lehet és egy régész számára meglehetősen ingoványos terület.

A Hallstatt-kori kincsletek (azaz áldozatok, vagy temetési szertartások kellékei?) száma azonban jóval kevesebb, mint a megelőző urnamezős korszakban és összetételük is más. Ilyet a megyéből nem ismerünk. Edényben (agyag vagy bronz) általában ép dísz- és kultusz-tárgyakat találunk (pl. Ravazd–Kisravazd /Győr-Sopron-Moson/, Magyarkeresztes /Vas m./: FEKETE 1999, 35), de textilbe / bőrbe is csavarhatták azokat, ahogy a szintén vas megyei ikervárral tették (NAGY – SÜMEGI 2016). Ez a korábbitól eltérő típusú áldozati szertartást, felajánlást jelenthet. Az egyéni vallásosság szintere a ház lehetett, amelynek kultusz-tárgyai pl. az ember alakú (pl. nőalak a fején edénynyel, lovas, sisakos férfi) miniatűr bronz szobrocskák (pl. Nagysomló, Somlószőlős, Sümeg: HORVÁTH 1972; FEKETE 1999, 42, 47) voltak. A szertartások részben ismert folyamatában (63. ábra) és ezek, valamint a házi szentélyek tárgyi emlékeanyagának (pl. edények, ékszerek, szobrocskák, hangszerek) azonossága alapján joggal következtetett a kutatás – a keleti mellett – számos, és erőteljes etruszk hatásra.

VII. Epilógus, avagy a megye bronz- és vaskor-kutatása európai kitekintésben és a jövő régészetének a korszakot érintő lehetséges megyei feladatai

Szinte bizonyosnak tűnik, hogy a korszak első felében a Dunántúl, s benne Veszprém megye inkább a közép-európai és nem a dél-európai régió része lehetett, elsődleges impulzusait (pl. bronz-tárgyak formája) onnan kapta.

Később a harcos Mükénéből is kirajzó „rablók”, azaz a Kisázsia, Egyiptomot és Krétát, valamint a Balkán-félszigetet, Itáliát, a Brit-szigeteket is érintő ún. tengeri népek vándorlása, s az ezzel a bonyolult és máig nem kellő mértékben tisztázott, számos elméletet eredményező kulturális hatásoknak és népmozgásoknak részese volt Veszprém megye területe is. Mégpedig a Halomsíros és az Urnamezős vándorlás révén, amelyeknek jellemzője egy déli irányultság, a Földközi-tenger északi részének, pontosabban Észak-Itália és a Balkán-félsziget (KÓSZEGI 1984, 119–225; ILON 2015) „meghódítása”. Ezekben az évszázadokban (Kr. e. 16–10.) tehát, valami hasonlót figyelhetünk meg, mint amit később a kelták is megcselekedtek pl. Róma és Delphi elleni hadjárataikkal, vagy évszázadok múlva a népvándorlás kor népei (pl. hunok, avarok, magyarok, kunok): a korabeli „világgazdaság” fő sodrába, centrumába szerettek volna kerülni, annak minden előnyét birtoklandó. Az ilyen jellegű migrációk a mai napig nem szűntek meg, logikusak és természetesenek.

ILON GÁBOR: VESZPRÉM MEGYE BRONZ- ÉS KORA VASKORA

Az első valódi „európai egység” tehát az Urnamezős kultúra (Reinecke Ha A1 – Ha B3/C, Kr. e. 13–8/7. század) idején jött létre. Kapcsolata – így a Kárpát-medencében és talán a mai Veszprém megyében élő hajdani elődeinké is – a késő helladikus (LH IIIB és C) Peloponnésosi-félsziget lakóival tagadhatatlan. Néhány apró, de érzékletes példát hoznék erre. Ilyen a markolatnyújtványos kardok Sprockhoff-féle II. típusa (HARDING 2007; ILON 2015), vagy éppen az egyik románi véső fajtája (SCHALK 2005), de a „ház asszonyát”, a múltó idő istennő-jét jelképező orsógombnak a sírba helyezése (PRIMAS 2007), továbbá a kultuszéletben a Balkántól az Atlanti-óceánig fontos szerepet játszó madarak tisztelete. S ez az „internacionalizmus” a Hallstatt-kultúra – keleti tartományának – életében is folytatódott, ami tanulmányozható pl. a néha erődített magaslati települések szerkezetében, a vasbalták általános használatában (az Appiano-i ciszta, a Bologna-i szitula és a Strettweg-i kultusz kocsi fegyveres férfi ábrázolásától /LÜCKE 2007/ a somlóvásárhelyi és vaszari sírok ilyen tárgyaiig), netán a ló kiemelt szerepéig.

Megyéinkkel kapcsolatosan az alábbi nemzetközileg jól ismert elnevezéseket kell megemlítenem, s lehetünk ezekre büszkéek is: a késő bronzkori Jánosháza–Farkasgyepű csoport, a késő bronzkori románi kincshorizont, a Hallstatt-kultúra középrépáspusztai típusú – azaz „lapos síros” – temetkezése. Utóbbi persze már csak tudománytörténeti toposz. De máig megkerülhetetlenek a királyszentistváni temető, a balatonfűzfői különleges díszkessel felszerelt vezető temetkezése, a németbányai település és temető, a bakonyjákói sírok, a somlóvásárhelyi és a vaszari tumulusok tárgyi emlékei. Ezek mind-mind olyan földrajzi helyek és fogalmak, amelyeket minden európai bronz- és vaskort ma hallgató egyetemi polgárnak tudnia, ismernie kell.

Sajnálatos, hogy a bronz- és vaskornak a XX. század hatvanas éveiben ígéretesen megkezdett és kisebb-nagyobb szünetekkel a kilencvenes évek közepéig folytatódó telepkutatásai (Nováki Gy., Csányi M., Mithay S., Ilon G.), mára az anyagiak és megfelelő szakember hiányában szinte teljesen megszűntek. Ezen mindenképpen változtatni kellene. A megye régészetének nagy, s talán a közeli jövőben nem is pótolható adóssága⁴⁶ a Nagysomló platójának mindmáig elmaradt kutatása. A hely lényegében érintetlen, hiszen azt bazalt bányaként soha nem, csak szőlőműveléssel bolygatták. Mind a bronz-, de a vaskor kutatása szempontjából is szolgálhatna új eredményekkel. A barlangkutatások sem a kívánatos, a szomszédos területeken (ROMSAUER 1995) megvalósuló mértékben folytatódhatnak. Az ismételt és nem eredménytelen topográfiai bejárások folytatása és az újabb adatok közlése úgyszintén kívánatos lenne. Ez azonban csak a hajdani pápai járás területén történt meg. Hogy ez nem volt hiábavaló, azt szemléletesen bizonyítja: az adatok „frissítése” csak az e tanulmány tárgyát jelentő időszak vonatkozásában 27, addig ismeretlen, új lelőhelyet eredményezett (ILON 1995, 65–66). A topográfiai-pótkötetek, avagy tanulmányok kiadása – mondjuk 2010-ig bezárólag ismert adatokkal – igen fontos cél lehetne. Halaszthatatlan feladat a megye gyorsforgalmi és elkerülő útjainak, a nagyfelületű multinacionális beruházások bronz- és kora vaskori emlékeinek feldolgozása (pl. Veszprém–Kádárta–Gelemér, azaz ún. litéri csomópont). További, nagyobb szérián végzett radiocarbon mérések szükségeltetnek, s csak ezek vezethetnek eredményre, hogy végre abszolút évszámokkal is pontosabban értelmezhetővé váljon őstörténelmünk e szakasza. Ezekhez felhasználhatók a korábbi, akár a század elejétől, hitelesíthető körülmények között előkerült és máig a múzeumi raktárakban porosodó állat-, vagy embercsontok is. Kiaknázatlanok

⁴⁶ Lehetséges azonban, hogy ildomosabb lenne egy jobb kor kutatói számára érintetlenül hagyni, megőrizni.

63. ábra 1–2: Felvonulás halottas (szertartási) kocsi a soproni 28. tumulus urnáján, Hallstatt-kultúra (Eibner-Persy 1980. Taf. 28-29. nyomán)

ILON GÁBOR: VESZPRÉM MEGYE BRONZ- ÉS KORA VASKORA

és nem kis eredménnyel kecsegtetnek a történeti állattani vizsgálatok, amelyeket néhány – már megásott – lelőhely esetében még el kell végezni (BARTOSIEWICZ–VÖRÖS 2009). A környezet régészeti vizsgálatok a fentebb hivatkozott tapolcai-medencei és mezőlaki minták értékelésével nem tekinthetők lezártnak. A fém és kerámia tárgyak, valamint az üvegyöngyök archaeometriai (készítéstechnikai- és anyag) vizsgálatától – a fentiekben felvetett kérdések tükrében – még számos új eredményt remélhetünk.

VIII. Köszönetnyilvánítás

Elsőként Regenye Judit régész kolléganőm szívességét szeretném megköszönni, hogy felhívta a figyelmem az interneten, bárki számára elérhető, e közlési lehetőségre. Nem mellékesen azt is, hogy közel két évtizeddel ezelőtt elérte, hogy felkérjenek egy tervezett megyei monográfia itt és most hozzáférhető kézírata első változatának megírására. Ha az emlékezetem nem csal, akkor ez a harmadik, természetesen megújított, végre olvasható verzió.

Hálás vagyok Ughy István, ma már nyugdíjas pápai barátomnak, hajdani munkatársamnak remek tárgyrajzaiért. Ugyanezt írhatom Mátyus

Magdolna (Sé) balatonfűzfői tárgyakról készített rajzai kapcsán. Tóth Zoltán Ferencnek (Budapest) az urnamezős harcosokról készített színes rekonstrukciós rajzáért tartozom köszönettel. Szintén köszönöm volt régésztechnikus tanítványaim önzetlen segítségét. Isztin Gyulának (Szombathely) térképeit (1. és 38. ábra) valamint a 3–5. ábrák kivitelezését, és Takács Tibornak (Körmend) a litéri csomópont edényeiről valamint a balatonfűzfői sír madárfejes késéről készített fantasztikus fényképeit, továbbá térképét (32. ábra). Oszkó Zsuzsánának, a Laczkó Dezső Múzeum fotósának felvételei (uzsai és vaszari tárgyak) ugyancsak látványosabbá teszik e tanulmányomat. A Laczkó Dezső Múzeum Régészeti Adattára munkatársainak, hogy türelemmel segítették kutatásaimat. Ugyanígy köszönet illeti Bardoly Istvánt (Budapest), a hajdani Kulturális Örökségvédelmi Hivatal könyvtárvezetőjét, a Rómer-hagyatékban történt kutatásomért. Wolf Ernő (Zirc) magángyűjtőnek is hálával tartozom, hogy legújabb és rendkívül fontos gyűjteményi darabjait (28–31. ábra) e helyen közkinccsé tehetem, és hogy általa készített, új halomsír-fotókat (37. ábra) is bemutatathatok.

Természetesen köszönöm Perémi Ágota igazgató asszonynak, hogy a Régészeti Adattár archív dokumentumait felhasználhattam, és nem utolsósorban e közlési lehetőséget.

ILON GÁBOR: VESZPRÉM MEGYE BRONZ- ÉS KORA VASKORA

1a. táblázat / lista: Halomsírok a Bakony-vidéken

	Lelőhely	Halmok Σ száma	Különálló halom	Halmok magassága (m)	Legmagasabb halmok (m)	Halmok átmérője (m)	Feltárt halom	Tszf. (m)	Feltárás, ásató	Irodalom
1	Bakonybél-Újtelep	?*						260– 265	1913, 1967. Terep- bejárás	MRT 4. 2/4.
2	Bakonybél-Szőlőgyep	14	1	0.3 – 0.9	0.9	5 – 15		340– 350	1911. Laczkó D.	MRT 4. 2/8.
3	Bakonybél-Halomány II.	6		0.3 – 1.5		5 – 15		298– 310	1967. Terepbejárás	MRT 4. 2/11.
4	Bakonybél-Erdőlába	20					20	295– 300	1899. Récsy V.	MRT 4. 2/13.
5	Bakonybél-Gáth- egy-Tuskós	32					7	320– 327	1875-76. Friedrich B., Mihály I.	MRT 4. 2/16.
6	Bakonyjákó-Somhát	29	2	0.3 – 1.5	1.5	15 – 20	1	262– 278	1968. Mithay S.	MRT 4. 4/8. Jankovits 1992.
7	Bakonyszent- király-Zöröghegy III.	10		2 – 3		15 – 20		375 –395	1870.Lazanszkyne	MRT 4. 11/12.
8	Bakonyszentlász- ló-Vinye-ma- jor-Csikóvár	1	1	1.5 – 2	1.5 – 2	25 – 30		248	1967. Terepbejárás	MRT 4. 12/9.
9	Bakonyszentlász- ló-Malomerdő	15		0.2 – 1.5		15 – 25		442– 451	1970. Terepbejárás	MRT 4. 12/15.
10	Bakonyszücs-Szajha- hegy	8		0.3 – 0.5	2.1	6 – 20		266– 274	1967. Terepbejárás	MRT 4. 13/7.
11	Bakonyszücs-Százha- lom I.	226	1 (1.7 m)	>1	1.6, 2.1, 2.5, 3.1	5 – 30	1	419– 465	1969. Patek E.	MRT 4. 13/9. Patek 1970.
12	Bakonyszücs-Százha- lom II.	3	2 + 1	1 – 1.5 és 2.5	1–1.5 és 2.5	10 – 15 20 – 25		440– 442	1962. Terepbejárás	MRT 4. 13/10.
13	Bakonyszücs-Százha- lom III.	2		1.5 – 2		20 – 25		408– 415	1962, 1967. Terep- bejárás	MRT 4. 13/11.
14	Bakonytamási-Sa- rokrét	3		0.5 – 0.8		10		151	1967. Terepbejárás	MRT 4. 14/11.
15	Borsosgyőr-Pityer- domb	1		2.8		28	1	133	1968. Patek E.	MRT 4. 17/6.
16	Borzavár (Zirc)-Boc- skorhegy I.	12					3	445– 453	1866. Ányos M.	MRT 4. 18/3.
17	Borzavár (Zirc)-Alsótündér- major II.	64		0.3 – 1.3		6 – 15	5	415– 427	1911. Jankó L., Laczkó D.	MRT 4. 18/6.
18	Borzavár (Zirc)-Páli- hálás I.	4		1 – 1.5		10 – 12		432– 437	1962, 1967. Terep- bejárás	MRT 4. 18/7.
19	Csesznek-Aranyospa- tak völgye	12		1 – 2		20 – 30		298– 307	1954, 1962, 1967. Terepbejárás	MRT 4. 19/6.
20	Csikvánd-Hajlás	2		1		25		122– 124	1878, 1968. Terepbejárás	MRT 4. 21/7.
21	Csögle-Disznópás- kom	19		0.3 – 1		5 – 25	1 + r	139– 143	1934. Nagy L.	MRT 3. 11/7.
22	Farkasgyepű-Pöröser- dő I.	16		0.3 – 2	2	20 – 25	1	311-333	1948. Nagy L., Mészáros Gy.	MRT 4. 27/1. Jankovits 1992.

ILON GÁBOR: VESZPRÉM MEGYE BRONZ- ÉS KORA VASKORA

23	Farkasgyepű-Pörösérdő II.	40		0.3 – 1.4		5 – 20	8	330–337	1904., 1911 Schädl J. 1905. Laczkó D. 1976. Mithay S.	MRT 4. 27/2. Ilon 1988. Jankovits 1992.
24	Farkasgyepű-Sírhalmos-tábla	3 + ?*		nincs adat		nincs adat		344–348	1969. Terepbejárás	MRT 4. 27/3.
25	Fenyőfő-Kékhegy II.	2		0.5 – 0.6		8 – 10		620	1969. Terepbejárás	MRT 4. 28/3.
26	Fenyőfő-Kisszépalma-puszta I.	2		0.5		7 – 8		450	1969. Terepbejárás	MRT 4. 28/4.
27	Fenyőfő-Kisszépalma-puszta II.	64		1 – 2.1		5 – 25		430–445	1962, 1967. Terepbejárás	MRT 4. 28/5.
28	Iharkút *** (Bakonyjákó) -Pápavár I.	7		0.2 – 1		10		403–410	1968. Terepbejárás	MRT 4. 34/3.
29	Iharkút (Bakonyjákó) -Pápavár II.	2		0.5		Kb. 12		400–405	1968. Terepbejárás	MRT 4. 34/7.
30	Iharkút (Bakonyjákó) -Pápavári nyiladék	18	1	0.3 – 1	2.7	5 – 10 és 20		395–402	1968. Terepbejárás	MRT 4. 34/4.
31	Iharkút (Bakonyjákó) -Keresztlénia	156		0.2 – 2		5 – 20		345–380	1968. Terepbejárás	MRT 4. 34/5.
32	Iharkút (Bakonyjákó) -Nórapi-erdő	10	1	0.1 – 1	1.5	8 – 15		350	1971. Terepbejárás	MRT 4. 34/6.
33	Isztimér-Csószpuszta	1		1.5		18	1	462	1988. Jungbert B.	Kustár 2000.
34	Jánosháza-Országúti dűlő	2		1.5 – 2		35 – 37	1	263	1930-as évek? 1983. Fekete M.	Lázár 1955. Fekete 2004.
35	Kádárta-Ráchalála-dűlő II.	3		nincs adat		nincs adat		210	1965. Terepbejárás	MRT 2. 25/17.
36	Keszthely-Legelő és Sömogyei-dűlő	15		nincs adat		nincs adat	15	133	1885. Deninger I. 1886. Lipp V.	MRT 1. 21/61.
37	Lókút-Óbánya-puszta II.	2 + ?*		0.5		20	?	443–445	1913. Laczkó D., Rhé Gy.	MRT 4. 42/2.
38	Nagyesztergár-Nagyföldek	1		0.8		20 – 25		450–452	1966. Terepbejárás	MRT 4. 52/3.
39	Németbánya-Felsőerdei dűlő	73		0.4 – 1.6		7.3 – 16.4	8*	332–370	1984-86. Ilon G.	MRT 4. 57/1. Ilon 1984.
40	Pénzesgyőr-Báránylegelő I.	1		1		15 – 20		342–346	1967. Terepbejárás	MRT 4. 66/1.
41	Pénzesgyőr-Kerteskö	42		0.2 – 2.5		5 – 25		340–370	1962, 1967. Terepbejárás	MRT 4. 66/3.
42	Pénzesgyőr-Gulyaberki-tábla	?*		nincs adat		nincs adat		358–368	1910. Laczkó D. gyűjtése	MRT 4. 66/4.
43	Pénzesgyőr-Halastóárki-dűlő II.	2		0.3 – 0.5		10 – 20		377–382	1967. Terepbejárás	MRT 4. 66/7.
44	Pénzesgyőr-Hármas-kút	3		0.5 – 0.6		nincs adat		404	1968. Terepbejárás	MRT 4. 66/8.
45	Porva-Generálerdő	13		0.1 – 0.6		5 – 20		530–534	1962, 1967. Terepbejárás	MRT 4. 67/6.
46	Porva-Pálihálás-Néma-kút	31		0.3 – 1.1		5 – 20		437–445	1954, 1962, 1967. Terepbejárás	MRT 4. 67/7.

ILON GÁBOR: VESZPRÉM MEGYE BRONZ- ÉS KORA VASKORA

47	Porva-Pálihálás	4		0.3 – 0.6		15 – 20		431	1967. Terepbejárás	MRT 4. 67/8.
48	Sikátor-Papcser	1		0.5		20		217– 226	1966. Terepbejárás	MRT 4. 69/4.
49	Ugod-Kőkunyhó	6		0.7 – 1.3		7 – 15		331– 333	1969. Terepbejárás	MRT 4. 75/12
50	Ugod-Katonavágás I.	21		0.3 – 1.2		10 – 20	21	350– 360	1978, 1980-83. Mithay S.	MRT 4. 75/13. Mithay 1988.
51	Ugod-Katonavágás II.	160		0.3 – 1.7		5 – 20		336– 350	1968. Terepbejárás 1984-85. Mithay S.	MRT 4. 75/14. Ilon 1992.
52	Ugod-Katonavágás III.	5		0.6 – 1.2		5 – 25		340– 350	1968. Terepbejárás	MRT 4. 75/15.
53	Ugod-Móricháza	48		0.3 – 2		5 – 20		305– 331	1968. Terepbejárás	MRT 4. 75/16.
54	Ugod-Huberlak	1		1.5		25 – 30		297– 306	1969. Terepbejárás	MRT 4. 75/18.
55	Zirc-Tündérmajor II.	7 + ?*		0.3 – 0.5		15 – 20	2	480– 483	1911. Jankó L.	MRT 4. 81/7
56	Zirc-Király-kúti-forrás	13	1	0.3 – 0.4	0.4	5 – 8 és 15		441	1937, 1938. Terepbejárás	MRT 4. 81/8.
57	Zirc-Csengő	115		0.2 – 1.1		5 – 20		475– 488	1968. Terepbejárás	MRT 4. 81/14.
Σ		1373					97 + ?			

* Számuk nem meghatározható, elpusztult(ak).

** Továbbá egy halomnak látszó máglyahely.

*** A települést a bauxit bányászat miatt megszüntették, területét Bakonyjákóhoz csatolták.

r = részben feltárt

Nem tartalmazza a táblázat: Balatonfüred–Berekrét, Bakonytamási–Hathalom (szerintem kora vaskori) 7, Csót–Magyalos –és Vasúti-dűlő 2-2, Dáka–Macskadomb őskorinak meghatározott, de a szakirodalomban hivatkozott Gyarmat–Halom-dűlő elhordott sírhalmait sem. Kemenesszentpéter (több római), Lovászpátona (köztük kora vaskori), Magyargencs, Malomsok, Marcaltó, Mezőlak, Mihályháza, Nagyacsád, Nagydém (bár késő bronzkori kincs, de a híres kora vaskori temetője is van), Nagygyimót, Nemesszalók, Nyárád, Pápa, Takácsi, Vanyola, Vaszar (bizonyosan kora vaskoriak) határának halmait sem. Ennek magyarázata, mert kutatatlanok, vagy, mert több feltárásának köszönhetően tudjuk, hogy kora vaskoriak, vagy római koriak.

ILON GÁBOR: VESZPRÉM MEGYE BRONZ- ÉS KORA VASKORA

1b. táblázat / lista: Lapossír, barlang és szórvány bronzok a Bakony-vidéken

No	Lelőhely	Lelőkörülmény	Tárgytípus	Čivilytè 2009 típus	Kor	Irodalom
58.	Balatonfűzfő	ásatás	-	-	BD/Ha A1	Unpubl.
59.	Szentgál	barlangi feltárás	-	-	Ha B1-3	Ilon 1992a
60.	Bőnyréta, Örkeny-puszta (Győr-Moson-Sopron m.)	-	kard, sérült markolatlemez	Abb. 6.7.	késő halomsíros, Mozsolics BV	Mithay 1941. 31. Taf. XIX. 3. Mozsolics 1985. 102. Kemenczei 1988. 47–49. Taf. 20. 203.
61.	Koronc (Győr-Moson-Sopron m.)	Marcalból, 1881	kard	Abb. 6.1.	idősebb UK Kurd BVb, Ha A1	Mithay 1941. Taf. XVIII. 1. Mozsolics 1985. 139. Kemenczei 1991. 29–30. Taf. 17. 83.
62.	Balaton	Balaton	kard	Abb. 6.1.*	késő halomsíros	Kemenczei 1988. 44–46. Taf. 16. 182.
63.	Bakonytamási (Veszprém m.)	-	Kard, Heftkörnyéke	Abb. 6.14.	késő halomsíros	Kemenczei 1988. 52–53. Taf. 26. 246.
64.	Ósi, Birórét (Veszprém m.)	-	kard, hegye hiányzik	Abb. 6.2.	késő halomsíros	Kemenczei 1988. 48–49. Taf. 21. 211.
65.	Pápa, Ligetkert (Veszprém m.)	18. században lecsapolt tó helye	tőr	hegye letört, de illeszthető*	késő halomsíros / korai urnamezős	MRT 4. 207. Kemenczei 1988. 29. Taf. 10. 115.
66.	Vaszar, Jánosmajor (Veszprém m.)	-	kard, sérült markolatlemez	Abb. 6.7.	BD / Ha A1	Ilon 1990.
67.	Zirc, Imremajor	-	lapos balta	ép	Kurd, BVb Ha A1	Patek 1968. 166. Taf. LXV.1.
68.	Vindornyaszlós (Zala m.)	-	tőr	markolatlemeze hiányos	Kurd BVb Kisapáti	Kemenczei 1988. 30. Taf. 10.125.

* Bizonyosan az eredeti helyéről (vízből vagy földből) történő kiemelését követően sérülhetett.

** Földművelési eszköz deformálta.

*** Pannonhalmán őrizték.

ILON GÁBOR: VESZPRÉM MEGYE BRONZ- ÉS KORA VASKORA

1c. táblázat / lista: Bronzdepók a Bakony-vidéken

No	Lelőhely	Lelőkörülmény	Tárgytípusok	Kor	Irodalom
69.	Koroncó, Bábota (Győr-Moson-Sopron m.)	telepről	kard, lándzsa, tör	késő halomsíros	Mithay 1941. 31–32. Taf. XVIII. 6, 8-9. Kemenczei 1988. 43. Taf. 16. 179. Taf. 31. 287.
70.	Ménfőcsanak – Széles földek (Győr-Moson-Sopron m.)	telepről	kígyós testű tű, tűk, tör	késő halomsíros	A szerző feltárása. Unpubl.
71.	Izsákfa, Guta dűlő (Vas m.)	Kodó-patak teraszán, edényben	kardtöredékek, ép és töredékes lándzsák, balták, sarlók, lepény	korai UK	Kemenczei 1988. 62. Taf. 37. 334A és Unpubl.
72.	Kemenesszentmárton (Vas m.)	-	kardtöredék, balta- és sarlótöredékek	Kurd BVb Ha A1 fiatal UK	Mozsolics 1985. 134. Kemenczei 1991. 84. Taf. 68. 409.
73.	Keszthely, Égenföld-Sármellék (Zala m.)	balatonhídvégi őskori út mellett	ép és töredékes lándzsahegyek, tokos balták, sarlótöredékek	Kurd BVb Ha A1	Mozsolics 1985. 137–138. Taf. 130–132.
74.	Kisapáti, Temetőtől ÉNy-ra (Veszprém m.)	Szentgyörgy-hegy, edényben	kardpenge és Heft-rész, lándzsák, tokos balták, sarlók, lemezpáncél töredékek, ékszerek, súlyok, öntvénydarabok	Kurd BVb Ha A1	Mozsolics 1985. 138. Taf. 133A-B, 134A-B, Kemenczei 1988. 57. Taf. 31. 286, 286A
75.	Lesenceistvánd, Uzsa I. Újtemető (Veszprém m.)	-	karperecek	Kurd BVb Ha A1	Mozsolics 1985. 144.
76.	Nemesgulács (Veszprém m.)	-	36 db lepény	Kurd BVb Ha A1	Mozsolics 1985. 159.
77.	Veszprém, Arany J. u. (Veszprém m.)	-	kard, tör, lándzsa*	Ha A1	MRT 2. 241. Patek 1968. Taf. LXVII. 2, 5. Kemenczei 1988. 29, 50. Taf. 10. 119, Taf. 23. 233.
78.	Rezi (Zala m.)	kövek alatt	lapos balta, tokos balta, kés	Kurd BVb Ha A1	Darnay 1897. Darnay 1899. Mozsolics 1985. 182.
79.	Szentkirályszabadja, Árpád u. 8. (Veszprém m.)	-	viseleti darabok	Kurd BVb Ha A1	Ilon 1998.

* A lándzsa létezését csak az MRT említi az 1933-ban megszerzett együttesből.

ILON GÁBOR: VESZPRÉM MEGYE BRONZ- ÉS KORA VASKORA

IRODALOM

- BARTOSIEWICZ L. (2006): Régenvolt háziállatok. Bevezetés a régészeti állattanba. L'Harmattan kiadó, Budapest.
- BARTOSIEWICZ L. – VÖRÖS I. (2009): Veszprém megye ős- és régészeti állattana. In: GALAMBOS I. (szerk.): Veszprém megye monográfiája I. Veszprém, 137–216. p.
- BÁNDI G. (1967): A dél-dunántúli mészbetétes edények népe kultúrájának elterjedése és eredete. Dunántúli Dolgozatok 4. Pécs. 52 p.
- BÁNDI G. (1981): Kulturális és etnikai korszakváltás a Kárpát-medence korai bronzkorának kezdetén. Savaria, A Vas Megyei Múzeumok Értesítője 15. 121–127. p.
- BÁNDI G. (1982): Spätbronzezeitliche Befestigte Höhensiedlungen in Ungarn. In: FURMÁNEK, V.–HERMANN, J. (Hrsg.): Beiträge zum Bronzezeitlichen Burgenbau in Mitteleuropa. Berlin–Nitra, 81–90. p.
- BENDEFY L. – V. NAGY I. (1969): A Balaton évszázados partvonal-változásai. Műszaki könyvkiadó, Budapest.
- BIRÓ K. (1996): Késő bronzkori kőeszközök Németbánya határából. Pápai Múzeumi Értesítő 6. 219–234. p.
- BONDÁR M. (2004): A kocsai a késő rézkori Európában. Archaeológiai Értesítő 129. 5–34. p.
- BÓNA I. (1975): Die Mittleren Bronzezeit Ungarns und Ihre südöstlichen Beziehungen. Budapest. 317 p. + Tafel 281
- BORSOS I. (1899): A pápai Ev. Reform. Főiskola Régiségtárának és Történet-philologiai Muzeumának katalógusa. A Dunántúli Ev. Ref. Egyházkerület pápai Főiskolájának Értesítője az 1898–99-ik iskolai évről. Pápa 3–57. p.
- BÖKÖNYI S. (1988): History of domestic mammals in Central and Eastern Europe. Akadémiai kiadó, Budapest.
- Brody-Johansen, R. (1979): Északi sziklarajzok. Gondolat, Budapest.
- CASA, D. P. – FISCHER, C. (1997): Neftenbach (CH), Velika Gruda (ZU), Kastanas (GR) und Trindhøj (DK) – Argumente für einen Beginn der spätbronzezeit (Reinecke Bz D) im 14. Jahrhundert v. Chr. Prähistorische Zeitschrift 72, 195–233. p.
- CZAJLIK Z. (1996): Ein spätbronzezeitliches Halbfertigprodukt: Der Gußkuchen. Eine Untersuchung anhand von Funden aus Westungarn. Archaeologia Austriaca 80. 165–180. p.
- CZAJLIK Z. (2012): A Kárpát-medence fémnyersanyag-forgalma a későbronzkorban és a vaskorban. Budapest.
- CZAJLIK Z. – SÓLYMOS G. K. (2002): Analyses of ingots from Transdanubia and adjacent areas. In: JEREM E. – BIRÓ K. T. (Eds.): Archaeometry 98. Proceeding of the 31 st Symposium Budapest, April 26 – May 3 1998. Vol II. BAR International Series 1043 (II) Budapest, 317–325. p.
- CSÁNYI M. (1978): Középső bronzkori telep a veszprémi Várhegyen. Veszprém Megyei Múzeumok Közleményei 13. 29–50. p.
- DANI J. – HORVÁTH T. (2012): Őskori kurgánok a magyar Alföldön. A Gödörsíros (Jamnaja) entitás magyarországi kutatása az elmúlt 30 év során. Áttekintés és revízió. Archeolingua, Budapest–Debrecen.
- DARNAY K. (1897): Kisapáti bronzkincs. Archaeológiai Értesítő 17. 116–127. p.
- DARNAY K. (1899): Sümegh és vidéke őskora. Archaeológiai Közlemények 22. 5–85. p.
- DARNAY K. (1900): Magyarország őskora. Pozsony–Budapest.
- DARNAY K. (1910): Az uzsavölgyi bronzkincs. Archaeológiai Értesítő 30. 426–431. p.
- DULAR, J. (2007): Pferdegräber und Pferdebestattungen in der hallstattzeitlichen Dolenjsko-Gruppe. Situla 44. 737–748. p.
- DULAR, J. – ŠAVEL, I. – TECCO HVALA, S. (2002): Bronostodobno naselje Oloris pri Dolnjem Lakošu. Opera Instituti Archaeologici Sloveniae 5. Ljubjana.
- ECSEDY I. (1995): A bronzkor kezdete. In: MARÁZ B. (szerk.): A bronzkor Magyarországon. Pécs, 14–18. p.
- EGG, M. (1996): Einige Bemerkungen zum hallstattzeitlichen Wagengrab von Somlóvásárhely, Kom. Veszprém in Westungarn. Jahrbuch des Römisch-Germanische Zentralmuseums 43. 327–356. p.
- EIBNER-PERSY, A. (1980): Hallstattzeitliche Grabhügel von Sopron (Ödenburg). Wiss.Arb. aus dem Burgenland, Heft 62. Eisenstadt.
- ÉRY K. (2002): V. századi csontvázleletek Nagydém határából. Veszprém Megyei Múzeumok Közleményei 22. 69–78. p.
- FEKETE M. (1973): Der Hortfund von Kisravazd. Acta Archaeologica Academiae Scientiarum Hungaricae 25. 341–358. p.
- FEKETE M. (1985): Rettungsgrabung früheisenzeitlicher Hügelgräber in Vaskeresztes. Acta Archaeologica Academiae Scientiarum Hungaricae 37. 33–78. p.
- FEKETE M. (1986): Früheisenzeitliche Fibeldarstellung in Transdanubien. Beiträge zur Geschichte der Toreutik und des Handels. Veröffentlichungen des Museums für Ur- und Frühgeschichte Potsdam 20. 249–266. p.
- FEKETE M. (1999): Koravaskori kincsleletek, mint vallástörténeti források. Specimina Nova Univ. Quinqueecclesiensis XV. 35–51. p.
- FEKETE M. (2004): A jánosházi halomsír. In: Ilon G. (szerk.): MŰMŰ III. Őskoros Kutatók III. Országos Összejövetelének konferenciakötete. Halottkultusz és temetkezés. Bozsok–Szombathely 2002. október 7–9. Szombathely, 157–181. p.
- FETTICH N. (1963): Emlékezés Rhé Gyulára (1971–1936). Veszprém Megyei Múzeumok Közleményei 1. 9–15. p.
- FIGLER A. (1994): Die Fragen der Frühbronzezeit in Nordwest-Transdanubien. Die Fragen der Bronzezeit. Archeologische Konferenz des Komitates Zala und Niederösterreich III. Keszthely, 5–7. 10. 1992. Zalai Múzeum 5. 21–38. p.
- FIGLER A. (1996): Adatok Győr környékének bronzkorához. Pápai Múzeumi Értesítő 6. 7–29. p.
- P. FISCHL K. – KISS V. – KULCSÁR G. (1999): Kora és középső bronzkori település Baks–Homokbánya (Csongrád megye) lelőhelyen. Móra Ferenc Múzeum Évkönyve – Studia Archaeologica V. 77–190. p.

ILON GÁBOR: VESZPRÉM MEGYE BRONZ- ÉS KORA VASKORA

- FISCHL K. – KISS V. (2002): A Vattina-kultúra kutatása és északi kapcsolatainak kérdése. Móra Ferenc Múzeum Évkönyve – Studia Archaeologica VIII. 125–145. p.
- FUTÓ J. (2009): Veszprém megye természetföldrajzi és geológiai viszonyai. In: GALAMBOS I. (szerk.): Veszprém megye monográfiája I. Veszprém, 11–54. p.
- GALAMBOS I. (2009): Veszprém megye növényzete. In: GALAMBOS I. (szerk.): Veszprém megye monográfiája I. Veszprém, 83–136. p.
- GALLUS S. (1942): Próbaásatás a Szélmező-Major melletti tőzegtelep rézkori hulladékrétegében (Szélmező). Archaeológiai Értesítő 3. 47–54. p.
- GUBA SZ. – SZEVERÉNYI V. (2007) Bronze Age bird representations from the Carpathian Basin. Communicationes Archaeologiae Hungariae 75–110. p.
- GYULAI F. (1993): Environment und Agriculture in Bronze Age Hungary. Archaeolingua Series Minor 4. Budapest.
- GYULAI F. (2001): Archaeobotanika. A kultúrnövények története a Kárpát-medencében a régészeti-növénytan vizsgálatok alapján. József Attila Műhely kiadó, Budapest. 221 p. + Ábrák
- GYULAI F. (2009): Veszprém megye régészeti-növénytan leletei. In: GALAMBOS I. (szerk.): Veszprém megye monográfiája I. Veszprém, 55–82. p.
- GYULAI F. – TORMA A. (1996): Az Urnasíros kultúra góri településének növényleletei. Pápai Múzeumi Értesítő 6. 277–286. p.
- HAGL, M. (2008): Ein urnenfelderzeitlicher Depotfund vom Bullenheimer Berg in Franken. (Hort F). Bayerische Vorgeschichtsblätter Beiheft 19. München.
- HAMPEL J. (1892): A bronzkor emlékei Magyarhonban. II. Budapest.
- HARDING, A. (2007): Contrast and congruence in weaponry deposition in the Balkans 1200–900. Situla 44. 249–258. p.
- HOLLPORT Á. (1985): Ásatások Százhalombattán 1978–1982. Studia Comitatus 17. 25–61. p.
- HONTI SZ. (1994): A mészbetétes kerámia kultúrája leletei Somogyvárról. Somogyi Múzeumok Közleményei 10. 5–21. p.
- HONTI SZ. – KISS V. (1996): Középső bronzkori leletek Somogy megyéből. Somogyi Múzeumok Közleményei 12. 17–38. p.
- HORVÁTH A. (1969): A vaszari és somlóvásárhelyi Hallstatt-kori halomsírok. Veszprém Megyei Múzeumok Közleményei 8. 109–134. p.
- HORVÁTH L. (1972): Koravaskori bronzszobrocska Keszthely–Dobogóról. Veszprém Megyei Múzeumok Közleményei 11. 75–84. p.
- HORVÁTH L. (1994): Adatok Délnyugat-Dunántúl későbronzkorának történetéhez. Zalai Múzeum 5. 219–235. p.
- HORVÁTH L. A. – H. SIMON K. (1999): Középső bronzkori leletek Gellénháza–Budai Szer II. lelőhelyén. Savaria Pars Archaeologica 24/3. 193–214. p.
- HORVÁTH T. (2001): Polished stone tools of the Mihály-collection, Laczkó Dezső Museum, Veszprém (Archeological investigation). In: REGENYE J. (Ed.): Sites and Stones. Lengyel culture in Western Hungary and beyond. Veszprém 87–107. p.
- HÄNSEL, A. – HÄNSEL, B. (Hrsg.) (1997): Gaben an die Götter. Schätze der Bronzezeit Europas. Bestandskataloge Band 4. Berlin.
- ILON G. (1984): Egy fibulatípus újabb előfordulása Északnyugat-Dunántúlon. Veszprém Megyei Múzeumok Közleményei 17. 65–79. p.
- ILON G. (1986): Mithay Sándor 70 éves. Archaeológiai Értesítő 113. 135–136. p.
- ILON G. (1986a): Egy sírípítménytípus a Bakony-vidéki későbronzkorban. Veszprém Megyei Múzeumok Közleményei 18. 83–93. p.
- ILON G. (1988): Későbronzkori település és temetkezés Farkasgyepűn. Pápai Múzeumi Értesítő 1. 19–30. p.
- ILON G. (1989): Adatok az Északnyugat-Dunántúl későbronzkorának bronzművességéhez. Pápai Múzeumi Értesítő 2. 15–32. p.
- ILON G. (1990): Későbronzkori kard Vaszarról. Tapolcai Városi Múzeum Közleményei 1. 239–241. p.
- ILON G. (1991): A Szentgál Mecsek-hegyi Kő-lik Barlang régészeti emlékei. Előzetes jelentés. Tapolcai Városi Múzeum Közleményei 2. 83–96. p.
- ILON G. (1992): A nagydéli Középrépaspuszta évszázadai. Pápa
- ILON G. (1992a): A településszerkezet és a fémművesség kapcsolatáról az Északnyugat-Dunántúl későbronzkorában. In: SOMFAI B. (szerk.): A Dunántúl településtörténete IX. Veszprém, 9–22. p.
- ILON G. (1995): A Magyarország Régészeti Topográfiája 4. kötetének (hajdani pápai járás) kiegészítése (1970–1994). Pápai Múzeumi Értesítő 5. 63–137. p.
- ILON G. (1996): A késő halomsíros – kora urnamezős kultúra temetője és tell települése Németbánya határában. Pápai Múzeumi Értesítő 6. 89–208. p.
- ILON G. (1996a): In memoriam Mithay Sándor (1916–1995). Pápai Múzeumi Értesítő 6. számozatlan p.
- ILON G. (1996b): Külsővat és szűkebb környéke az őskorban. In: ILON G. (szerk.): Tanulmányok Külsővat történetéből. Külsővat, 35–56. p.
- ILON G. (1996c): Beiträge zum Metallhandwerk der Urnenfelder-kultur: Gőr-Kápolnadomb (Komitat Vas). Acta Archaeologica Academiae Scientiarum Hungaricae 48. 35–47. p.
- ILON G. (1998): Late Bronze Age Bronze Hoard from Szentkirályszabadja, Veszprém County, Hungary. Specimina Nova. A pécsi Janus Pannonius Tudományegyetem Történelem Tanszékeinek Évkönyve 1996 XII. 181–194. p.
- ILON G. (1999): A bronzkori halomsíros kultúra temetkezései Nagydém–Középrépaspusztán és a hegykői edénydepot. Savaria Pars Archaeologica 24/3. 239–276. p.
- ILON G. (1999a): Hun kori temető részlete Nagydém–Középrépaspusztán. In: PERÉMI Á. (szerk.): A népvándorlaskor fiatal kutatói 8. találkozó-jának előadásai. Veszprém, 1997. nov. 28–30. Veszprém 28–46. p.
- ILON G. (2004): Őskori temetkezések az utóbbi évtized Vas megyei ásatásain. Adatok a mellékletek és az eltemetett nemének kérdéséhez. In: ILON G. (szerk.): ΜΩΜΟΣ III. Őskoros Kutatók III. Országos Összejövetelének konferenciakötete. Halottkultusz és temetkezés. Bozsok–Szombathely 2002. október 7–9. Szombathely, 211–242. p.
- ILON G. (2004a): Szombathely őskori településtörténetének vázlata. Avagy a római kor előtt is volt élet. Szombathely, 277 p. + 5 melléklet

ILON GÁBOR: VESZPRÉM MEGYE BRONZ- ÉS KORA VASKORA

ILON G. (2005): Houses of the Late Tumulus/Early Urnfield culture – Based on the excavations at Németbánya. *Ősrégészeti Levelek* 7. [2007] 135–145. p.

ILON G. (2006): Bronzezeitliche Gussformen in dem Karpetenbecken. In: KOBAL, J. (Hrsg.): *Bronzezeitliche Depotfunde – Problem der Interpretation.* Ужгород, 273–301. p.

ILON G. (2007): Über die Zusammenhänge zwischen Siedlungsnetz und Metallurgie im Gebiet Nordwesttransdanubiens in der Spätbronzezeit. *Acta Archaeologica Academiae Scientiarum Hungaricae* 58. 135–144. p.

ILON G. (2008): A napbárka és a Napisten a bronzkori Kárpát-medencében. In: Ilon G. (szerk.): *Régészeti nyomozások Magyarországon.* Martin Opitz kiadó, Budapest, 113–123. p.

ILON G. (2009): A kerék, a nap, a vízmadár és a napbárka késő bronzkori kardjainkon ... a kereskedelem avagy más kapcsolatok lehetséges lenyomatai? In: ILON G. (szerk.): *ΜΩΜΟΣ VI. Őskoros kutatók VI. Országos Összejövetele konferenciakötete.* Nyersanyagok és kereskedelem. Kőszeg, 2009. március 19–21. Szombathely, 151–188. p.

ILON G. (2011): Az urnamezős kor bronz depói és szórvány bronzai a Bakonyban és vidékén. A hajdani pápai járás topográfiai munkálataira emlékezve. In: KÖVÁRI K. és MIKLÓS Zs. (Szerk.): „Fél évszázad terepen” Tanulmánykötet Torma István tiszteletére 70. születésnapja alkalmából. Budapest, 225–242. p.

ILON G. (2012): A Halomsíros kultúra rituális (?) „edénydepója” Veszprém határából. In: KISFALUDI, J. (Ed.): *Régészeti kutatások Magyarországon 2010 – Archaeological Investigation in Hungary 2010.* Budapest, 19–54. p.

ILON G. (2012): Eine weitere Bestattung der frühurnenzeitlichen Elite – das Grab Nr. 6 aus Balatonfűzfő (Ungarn, Komitat Veszprém). In: KUJOVSKÝ, R. – MITÁŠ, V. (Eds.): *Václav Furmáněk a doba bronzová. Zborník k sedemdesiatym narodeninám.* Arch. Slov. Monogr. Communicationes XIII. Nitra, 137–150. p.

ILON G. (2014): Opfergrube der Hügelgräberkultur in der Gemarkung von Ménfőcsanak. Spiralornament auf einem Tonfries eines Gebäudes. *Acta Archaeologica Academiae Scientiarum Hungaricae* 65. 5–42. p.

ILON G. (2014): „Preszkíta” lovas temetkezések Bakonyszentkirály határából. 'Pre-scythian' horse burials found at the boundary of Bakonyszentkirály. *A Laczkó Dezső Múzeum Közleményei* 28. 75–94. p.

ILON G. (2014): Der Anfang der Urnenfelderzeit (Bz D) im Bakonygebirge (Ungarn). Das Gräberfeld und die mehrschichtige Siedlung der Spät-Hügelgräberzeit und der Früh-Urnenfelderzeit in der Gemarkung von Németbánya. In: DIZDAR, L. D., DIZDAR, M. (Eds.): *The Beginning of the Late Bronze Age between the Eastern Alps and the Danube. Proceedings of the International Conference in Osijek, October 20-22. 2011.* Zbornik Instituta za Archaeologiju I. Zagreb, 101–177. p.

ILON G. (2015): Cemetery of the late Tumulus – early Urnfield period at Balatonfűzfő, Hungary. *Dissertationes Archaeologicae ex Instituto Archaeologico Universitatis de Rolando Eötvös nominatae* Ser. 3. No. 3. 27–57. p.

ILON G. (2015): Kik és mikor temetkeztek a Bakony halomsírjaiba? Magángyűjtők és régészek Rómer Flóris nyomában. *Arrabona* 51. 145–178. p.

ILON G. (2015): Bronzkori szúrófegyverek Vas megyei gyűjtők tulajdonában. In: CSABAI Z. – SZABÓ E. – VILMOS L. – VITÁRI-WÉBER A. (Szerk.): *Europé égisze alatt. Ünnepi tanulmányok Fekete Mária hatvanötödik születésnapjára barátaitól, kollégáitól és tanítványaitól.* Ókor – Történet – Írás 4, Pécs–Budapest, 171–186. p.

ILON G. (2015): Zeitstellung der Urnenfelderkultur (≈1350/1300 – 750/700 BC) in West-Transdanubien. Ein Versuch mittels Typochronologie und Radiokarbonaten. In: REZI B., NÉMETH R. & BERECKI S. (Eds.): *Bronze Age Chronology in the Carpathian Basin. Proceedings of the International Colloquium from Târgu Mureş 2–4 October 2014.* Bibliotheca Musei Marisiensis Ser. Archaeologica VIII. Târgu Mureş, 223–296. p.

ILON G. IN PRESS: Die Entstehung und Zeitstellung der Hügelgräberkultur (≈1650/1600–≈1350/1300 BC) in Westtransdanubien. Ein Versuch mittels Typochronologie und Radiokarbonaten. Kézirat, megjelenés alatt. Balaton Múzeum, Keszthely

ILON G. IN PRESS 2: Vogelförmiges Miniaturgefäß aus St. Veit bei Velem (Kom. Vas, NW Ungarn). Typenaufteilung und Deutung bronzzeitlicher Vogelsymbolik aus NW-Transdanubien. Kézirat, megjelenés alatt. In: Egg, M. *Festschrift, Mainz.*

ILON G. – BARTOSIEWICZ L. – GALIK, A. (2016): Kutatási hagyomány és a halászat régészeti vizsgálata a Kisalföldön / Research tradition and the archaeological reconstruction of fishing in the Small Hungarian Plain. *Magyar régészet. Online magazin www.magyarregeszt. Hungarian Archaeology. E-journal* 2016. tél – winter

ILON G. – JUHÁSZ I. – SÜMEGI P. et alii (2005): A Marcal-völgye története az őskortól a középkorig egy környezet-régészeti vizsgálat tükrében. – *Mezőlak–Szélmező tőzegláp geoarcheológiai vizsgálatának eredményei.* Savaria, A Vas Megyei Múzeumok Értesítője 29. 147–216. p.

ILON G. – KASZTOVSZKY ZS. (2016): Untersuchung spätbronzezeitlicher Glasperlen aus West-Ungarn. Analysis of Late Bronze Age glass beads from Western Hungary. *Archaeometriai Műhely XIII/I.* 55–68. p.

ILON G. – RASZTOVITS J. (2000): Őskori lelőhelyek Vas megyében. Előmunkálatok Vas megye régészeti topográfiájához. Őskor I. In: ILON G. (szerk.): *Pannicvlvs* Ser. B. No. 5. Szombathely, 145–235. p.

ILON G. – UGHY I. (1996): Bevezetés a Kárpát-medence régészetébe. Pápa.

ILON G. – VARGA I. (1994): Bauxit a kerámiában? Veszprém Megyei Múzeumok Közleményei 19/20. 133–140. p.

JACANOVIĆ, D. (1996): A bronze plowshare of prehistoric plow from Požarevac. *Work of Museum of Voivodina Novi Sad* 37-38. 43–51. p.

JANKÓ L. (1932–33): A szentgáli bronztőr. *Archaeológiai Értesítő* 174–177. p.

JANKOVITS K. (1992): Spätbronzezeitliche Hügelgräber in der Bakony-Gegend. *Acta Archaeologica Academiae Scientiarum Hungaricae* 44. 3–81. p.

JANKOVITS K. (1992a): Spätbronzezeitliche Hügelgräber von Bakonyjákó. *Acta Archaeologica Academiae Scientiarum Hungaricae* 44. 261–363. p.

ILON GÁBOR: VESZPRÉM MEGYE BRONZ- ÉS KORA VASKORA

- JUNG, R. – PACCIARELLI, M. – FORSTENPOINTNER, G. – SLEPECKI, G. – WEISSENGRUBER, E. G. – GALIK, A. (2016): Funde aus dem Müllhaufen der Geschichte im Befestigungsgraben von Punta di Zambrone – Angeln am spätbronzezeitlichen Mittelmeer. In: BARTELHEIM, M. – HOREJS, B. – KRAUSS, R. (Hrsg.): Von Baden bis Troia; Ressourcennutzung, Metallurgie und Wissenstransfer. Eine Jubiläumsschrift für Ernst Pernicka. *Oriental and European Archaeology* Bd. 3. Rahden/Westf. Leidorf, 175–206. p.
- KALICZ-SCHREIBER R. (1991): A Somogyvár-Vinkovci kultúra dél-észak irányú közvetítő szerepe a korabronzkorban. *Budapest Régiségei* XXVIII. 9–43. p.
- KÁROLYI M. (1971–1972): Adatok a Nyugat-Dunántúl kora- és középső bronzkori történetéhez. *Savaria* 5–6. 167–194. p.
- KÁROLYI M. (2000): Őskori településtörténet. In: SÖPTEI I. (szerk.): *Sárvár története*. Sárvár, 23–30. p.
- KABAY É. M. (1960): A szalacsikai koravaskori tumulusok anyaga a Magyar Nemzeti Múzeumban. *Folia Archaeologica* XII. 46–59. p.
- KEMENCZEI T. (1975): Beszámoló a Nagyberki–szalacsikai 1974. évi ásatásról. *Somogyi Múzeumok Közleményei* 2. 163–171. p.
- KEMENCZEI T. (1988): Die Schwerter in Urngarn I. PBF IV, 6. München.
- KEMENCZEI T. (1991): Die Schwerter in Ungarn II. PBF IV, 9. München.
- KEMENCZEI T. (1993): A Kárpát-medence keleti kapcsolatai a Kr.e. 8. században. *Doktori értekezés tézisei*. Budapest. 15 p.
- KEMENCZEI T. (1995): A késő bronzkor utolsó évszázadai. Késő bronzkor műhelyek: a fémművesség központjai. In: MARÁZ B. (szerk.): *A bronzkor Magyarországon*. Pécs, 25–30. p. és 44–52. p.
- KEMENCZEI T. (1995a): Früheisenzeitliche Trensenfunde vom Somlóberg. *Folia Archaeologica* 44. 71–94. p.
- KEMENCZEI T. (1996): Zur Deutung der endbronze- und früheisenzeitlichen Depotfunde Ungarns. *Arcäologische Forschungen zum Kultgeschehen in der jüngeren Bronzezeit und frühen Eisenzeit Mitteleuropas*. Kolloquiums in Regensburg 1993. *Regensburger Beiträge zur Prähistorischen Archäologie* 2. 451–480. p.
- KEMENCZEI T. (1996a): Angaben zur Frage der endbronzezeitlichen Hortfundstufen in Donau-Theißgebiet. *Communicationes Archaeologiae Hungariae* 53 – 92. p.
- KISS V. (1996): Megfigyelések a dunántúli mészbetétes kerámia kultúrája edénydíszítési technikájáról. *Pápai Múzeumi Értesítő* 6. 65–76. p.
- KISS V. (1997): A mészbetétes edények népe késői fázisának sírlelete Veszprémből. *Communicationes Archaeologiae Hungariae* 39–49. p.
- KISS V. (2000): A mészbetétes kerámia kultúrája kapcsolatai a Kárpát-medence nyugati területeivel és a közép-európai kultúrákkal a középső bronzkorban. *Komárom-Esztergom Megyei Múzeumok Közleményei* 7. 15–55. p.
- KISS V. (2004): Megfigyelések a mészbetétes kerámia kultúrája temetkezési szokásairól és társadalmáról. In: ILON G. (szerk.): *ΜΩ-ΜΟΣ III. Őskoros Kutatók III. Országos Összejövetelének konferenciakötete*. Halottkultusz és temetkezés. *Bozsok–Szombathely 2002*. október 7–9. Szombathely, 243–266. p.
- KISS V. (2012): Middle Bronze Age Encrusted pottery in Western Hungary. *Varia Archaeologica Hungarica* XXVII. Budapest.
- KISS V. – KULCSÁR G. (2016): Újra a balatonakali bronzkori sírról. *Tisicum* 25. (2016) [2018] 73–80.
- KOVÁCS T. (1977): *A bronzkor Magyarországon*. Corvina kiadó, Budapest.
- KOVÁCS T. (1977a): Funde der Metallkunst der Koszider-Periode aus Siedlungen und Gräberfeldern. *Folia Archaeologica* 28. 44–48. p.
- KOVÁCS T. (1982): Befestigungsanlagen um die Mitte des 2. Jahrtausendes v.u.z. in Mittelungarn. In: FURMÁNEK, V.–HERMANN, J. (Hrsg.): *Beiträge zum bronzzeitlichen Bergbau in Mitteleuropa*. Berlin–Nitra, 279–291. p.
- KOVÁCS T. (1991): Das bronzzeitliche Goldarmband von Dunavecse. *Folia Archaeologica* 42. 7–25. p.
- KOVÁCS T. (1994): Újabb adatok a mészbetétes kerámia kultúrájának fémművességéhez. *Veszprém Megyei Múzeumok Közleményei* 19/20. 120–124. p.
- KOVÁCS T. (1996): The tumulus culture in the middle Danube region and the Carpathian Basin: burials of the warrior élite. – In: *The Bronze Age in Europe and the Mediterranean*. Forli. 113–123. p.
- KÖLTŐ L.–VÁNDOR L. (szerk.) (1996): *Évezredek üzenete a lápvilágából*. Régészeti kutatások a Kisbalaton területén 1979–1992. Kaposvár–Zalaegerszeg.
- KÖLTŐ L. –KIS VARGA M. (1989): A pápai Helytörténeti Múzeum néhány késő bronzkori leletének röntgenemissziós analitikai vizsgálata. *Pápai Múzeumi Értesítő* 3-4. 81–84. p.
- KŐSZEGI F. (1984): *A történelem küszöbén*. Kossuth kiadó, Budapest. 315 p.
- KŐSZEGI F. (1988): *A Dunántúl története a későbronzkorban*. BTM Műhely I. Budapest.
- KŐSZEGI F. – KRALOVÁNSZKY A. (1979): In memoriam Dr. Nagy László (1904–1978). *Veszprém Megyei Múzeumok Közleményei* 14. 7–10. p.
- KULCSÁR G. (1999): Kora bronzkori belső díszes talpas tálak a Dunántúlon. *Savaria Pars Archaeologica* 24/3. 115–152. p.
- KUZSINSZKY B. (1920): *A Balaton környékének archaeológiája*. Budapest.
- KRAUSE, R. (2003): Studien zur kupfer- und frühbronzezeitlichen Metallurgie zwischen Karpatenbecken und Ostsee. *Forgeschichtlichen Forschungen* 24. Rahden/Westf.
- KROLOPP E. – VÖRÖS I. (1982): Macro-mammalia és mollusca maradványok a Mezőlak-Szélmező pusztai tőzegtelepről. *Folia Hist-Nat. Bakonyiensis* 1. 39–64. p.
- LÁZÁR J. (1951): A sághegykörnyéki hallstattkori tumulus-sírokról. *Archaeológiai Értesítő* 78. 36–42. p.
- LÁZÁR J. (1955): Hallstatt-kori tumulusok a Ság-hegy távolabbi környékéről. *Archaeológiai Értesítő* 82. 202–211. p.
- LENGYEL I. (1959): A halimbai (Veszprém megye) koravaskori temető. *Archaeológiai Értesítő* 86. 159–169. p.
- LÜCKE, J. (2007): Das Lappenbeil im mittleren Alpenraum als Motiv in bildlichen und plastischen Darstellungen. *Situla* 44. 597–612. p.

ILON GÁBOR: VESZPRÉM MEGYE BRONZ- ÉS KORA VASKORA

- MAKKAY J. (2006): The Late Bronze Age hoard of Nadap. A nyíregyházi Jósza András Múzeum Évkönyve XLVIII. 135–184. p.
- MARÁZ B. (1979): Zur Frühhallstattzeit in Süd-Pannonien. Janus Pannonius Múzeum Évkönyve XXIII. 145–164. p.
- MAROSI S. – SOMOGYI S. (szerk.) (1990): Magyarország kistájainak katasztere I-II. Budapest.
- MEDZIHRADESKY ZS. – KOMLÓDI M. J. (1996): Late Holocene vegetation history and the activity of man in the Tapolca Basin. *Annales Historico-Naturales Musei Nat. Hung.* 88. 21–29. p.
- METZNER-NEBELSICK, C. – NEBELSICK, L. D. (1999): Frau und Pferd – ein Topos am Übergang von der Bronze- zur Eisenzeit Europas. *Mitteilungen der Anthropologischen Gesellschaft in Wien* 129. 69 – 106. p.
- MIKETTA, F. (2017): Die ältesten Eisenartefakte Mitteleuropas. In: Miroššayová, E. – Pare, Ch. – Stegmann-Rajtár, S. (Hrsg.): Das nördliche Karpatenbecken in der Hallstattzeit. *Wirtschaft, Handel und Kommunikation in früheisenzeitlichen Gesellschaften zwischen Ostlappen und Westpannonien.* Budapest, 143–172. p.
- MITHAY S. (1972): Emlékezés Jankó Lászlóra (1875–1954). *Veszprém Megyei Múzeumok Közleményei* 11. 5–8. p.
- MITHAY S. (1978): Mihály István régészeti gyűjtőtevékenysége. *Veszprém Megyei Múzeumok Közleményei* 13. 7–15. p.
- MITHAY S. (1980): A vaszari koravaskori temető és telephely. *Archaeológiai Értesítő* 107. 53–78. p.
- MITHAY S. (1988): Beszámoló az Ugod–katonavágási későbronzkori ásatásokról. *Pápai Múzeumi Értesítő* 1. 7–18. p.
- MOZSOLICS A. (1942): A magyarkeresztesi (Vas megye) bronzlelet. *Archaeológiai Értesítő* III. 155–161. p.
- Mozsolics A. (1967): *Bronzefunde des Karpatenbeckens.* Budapest. 188 p. + Tafel 74
- MOZSOLICS A. (1985): *Bronzefunde aus Ungarn.* Budapest. 235 p. + Tafel 286
- MOLNÁR A. (2006): Hallstatt-kori temető Hegyfalva határából. *Savaria, A vas megyei múzeumok értesítője* 30. 199–230. p.
- MÜLLER R. (2006): Várköly–Nagy-Lázhegy késő bronzkori földvár kutatása. In: Kovács Gy. – Miklós Zs. (szerk.): „Gondolják, látják az várnak nagy voltát...” *Tanulmányok a 80 éves Nováki Gyula tiszteletére.* Budapest, 227–236. p.
- MÜLLER R. (2006a): A Várköly–Nagy-lázhegyen feltárt későbronzkori magaslati településrészlet szerkezete. *Zalai Múzeum* 15. 189–201. p.
- MRT 1. (1966): Magyarország régészeti topográfiája I. Veszprém megye. A keszthelyi és tapolcai járás. (szerk. Sági K.) Akadémiai kiadó, Budapest.
- MRT 2. (1969): Magyarország régészeti topográfiája 2. Veszprém megye. A veszprémi járás. (szerk. Éri I.) Akadémiai kiadó, Budapest.
- MRT 3. (1970): Magyarország régészeti topográfiája 3. Veszprém megye. A devecseri és sümegi járás. (szerk. Bakay K.) Akadémiai kiadó, Budapest.
- MRT 4. (1972): Magyarország régészeti topográfiája 4. Veszprém megye. A pápai és a zirci járás. (szerk. Torma I.) Akadémiai kiadó, Budapest.
- NAGY L. (1939): A középrépaszti (Veszprém megye) kora-vaskori temető. *Das früheisenzeitliche Gräberfeld von pusztas Kőzprépas (Komitat Veszprém).* *Folia Archaeologica* I-II, 39–57. p.
- NAGY L. (1979): A tűzikutya és holdidol kérdése magyarországi leletek alapján. *Veszprém Megyei Múzeumok Közleményei* 14. 19–73. p.
- NAGY M. (2013): Der südlichste Fundort der Gáta-Wieselburg-Kultur in Zsenyeb–Kavicsbánya/Schottergrube, Komitat Vas, Westungarn. *Savaria, A vas megyei múzeumok értesítője* 36. 75–173. p.
- NAGY M. – SÜMEGI P. (2016): „Kulcs” egy 2500 éves vaskori időkapszula felnyitásához. *Természettudomány a társadalomtudomány szolgálatában. Életünk* LIV/3. 62–78. p.
- NEBELSICK, L. D. (1997): Trunk und Transzendenz. Trinkgeschirr im Grab zwischen der frühen Urnenfelder- und spätem Hallstattzeit im Karpatenbecken. In: Becker, C. – Dunkelmann, M-L. – Metzner-Nebelsick, C. et al. (Hrsg.): *Χρόνος.* Festschrift für Bernard Hänsel. *Espelkamp*, 373–384. p.
- NEUGEBAUER, J.-W. (1994): *Bronzezeit in Ostösterreich.* St. Pölten.
- NÉMETH G. T. (2009): Adalék a késő bronzkori só-forgalomhoz. In: Ilon G. (szerk.): *Őskoros kutatók VI. Összejövetele. Nyersanyagok és kereskedelem.* Kőszeg, 2009. március 19–21. *Előadások rezüméi.* Szombathely, 40. p.
- NÉMETH G. T. (2011): Adalék a késő bronzkori sóforgalomhoz. *Arabona* 49/1. 251–262. p.
- NÉMETH P. (1964): Emlékezés Darnay Kálmánra (1864–1945). *Veszprém Megyei Múzeumok Közleményei* 2. 5–19. p.
- NÉMETH P. – TORMA I. (1965): A románci későbronzkori raktárlelet. *Veszprém Megyei Múzeumok Közleményei* 4. 59–90. p.
- NOVÁKI GY. (1979): Őskori és középkori földvárak a bakonyi Cuhavölgyben. *Veszprém Megyei Múzeumok Közleményei* 14. 75–122. p.
- NOVÁKI GY. – CZAJLIK Z. – HOLL B. (2006): Kataster der prähistorischen Erdburgen Ungarns – Versuch einer umfassenden Datenerfassung zum Schutz des kulturellen, archäologischen und naturräumlichen Erbes. In: *Wirtschaft, Markt und Strategie. Höhensiedlungen und ihre Funktionen in der Ur- und Frühgeschichte.* *Archäologie Österreichs Spezial* 1. 125–139. p.
- PÁSZTOR E. – P. BARNA J. (2017): A fény régészete. A természetes fény szerepe az őskori ember életében és hitvilágában. In: Z. KARVALICS L. – FÁBIÁN B. (szerk.): *A fény információtörténetéhez.* Budapest, 29–60. p.
- PATAY P. (1990): *Die Bronzegefäße in Ungarn.* PBF II, 10. München.
- PATAY R. (2002): Kora bronzkori leletek Balatonkeneséről. *Veszprém Megyei Múzeumok Közleményei* 22. 43–55. p.
- PATEK E. (1968): *Die Urnenfelderkultur in Transdanubien.* Budapest.
- PATEK E. (1970): Ein spätbronzezeitliches Grab von Bakonyszűcs. *Acta Archaeologica Academiae Scientiarum Hungaricae* 22. 41–49. + Tafel V
- PATEK E. (1982): Neue Untersuchungen auf dem Burgstall bei Sopron. *Bericht der Römisch-Germanischen Kommission* 63. 106–177. p.

ILON GÁBOR: VESZPRÉM MEGYE BRONZ- ÉS KORA VASKORA

- PATEK E. (1993): Westungarn in der Hallstattzeit. Acta Humaniora, Quellen und Forschungen zur prähistorischen und provinzialrömischen Archäologie, Band 7. Weinheim.
- PETER-RÖCHER, H. (1994): Kannibalismus in der prähistorischen Forschung. Universitätsforschungen zur Prähistorischen Archäologie Band 20. Bonn
- F. PETRES É. (1982): Neue Angaben über die Verbreitung der spätbronzezeitlichen Schutzaffen. Savaria, A Vas Megyei Múzeumok Értesítője 16. 57–80. p.
- PETRES É. F. – JUNGBERT B. (é.n.): Fehérvárcsurgó. Koravaskori halomsíros temető. In. CSERMÉNYI V. (Szerk.): Évezredek kincsei. Régészeti kiállítások vezetője. A Szent István király Múzeum Közleményei D. sorozat 244. Budapest.
- POROSZLAI I. (szerk.) (1998): Százhalombatta, 115. sz. halomsír feltárása, konzerválása és bemutatása. 1998. május 27-én, a Szakmai Napon elhangzott előadások kivonata. Százhalombatta.
- PRIMAS, M. (2007): Spinnwirtel im Grab – zum Symbolgehalt einer Beigabe. Situla 44. 301–312. p.
- PRIMAS, M. (2008): Bronzezeit zwischen Elbe und Po. Strukturwandel in Zentraleuropa 2200 – 800 v. Chr. Universitätsforschungen zur Prähistorischen Archäologie Band 150. Bonn.
- RACZKY P. – HERTELENDI E. – HORVÁTH F. (1992): Zur Absoluten Datierung der bronzezeitlichen Tell-kulturen in Ungarn. In. Bronzezeit in Ungarn. Budapest, 42–47. p.
- REGENYE J. (1996): Neue Funde der transdanubischen inkrustierten Keramik auf dem Balaton-Hohland. Pápai Múzeumi Értesítő 6. 53–63. p.
- REGENYE J. (2000): Őskor. In. K. PALÁGYI S. – KULCSÁR Á. (szerk.): Balatonfüzfő régmúltja. Kiállítás a város régészeti hagyatékából. Balatonfüzfő–Veszprém, 2000. 10 p.
- REGENYE J. (2004): Előzetes jelentés a Tihany – Óvárban folytatott feltárásról. In. NAGY E. GY. – DANI J. – HAJDÚ Zs. (szerk.): ΜΩΜΟΣ II. Őskoros kutatók II. Összejövetelének konferenciakötete. Debrecen, 2000. November 6–8. Debrecen, 187–199. p.
- ROMSAUER, P. (1995): Zu den vorgeschichtlichen Höhlensiedlungen im nordkarpatischen Raum und Ihren kultischen Benutzung in der Urnenfelderzeit. Pravek NŘ 5. 127–146. p.
- RÓMER F. (1859): A Bakony, természetföldrajzi és régészeti vázlat. Győr.
- SCHALK, E. (2005): Ein Tüllenmeißel aus Olynth / Agios Mamas, Griechenland. In. HOREJS, B. – JUNG, R. et al. (Hrsg.): Interpretationsraum Bronzezeit. Bernhard Hänsel von seinen Schülern gewidmet. Universitätsforschungen zur Prähistorischen Archäologie Band 121. Bonn, 95–107. p.
- SCHUMACHER-MATTHÄUS, G. (1985): Studien zu bronzezeitlichen Schmucktrachten im Karpatenbecken. Marburger Studien zur Vor- und Frühgeschichte 6. Mainz am Rhein.
- SÜMEGI P. (1998): Paleoökológia és régészet az elmúlt 15000 év példáján. In. ILON G. (Szerk.): A régésztechnikus kézikönyve I. Pannicvlvs Ser. B. No. 3. Szombathely, 367–395. p.
- SÜMEGI (2009): Der Balaton als kartographisch-paläoökologisches Forschungsobjekt in Vergangenheit und Gegenwart. In. HEINRICH-TAMASKA O. – STRAUB P. (Hrsg.): Keszthely–Fenekpuszta im Spiegel der Jahrtausende – Az évezredek tükrében. Leipzig/Zalaegerszeg, 19–25. p.
- SÜMEGI P. – BODOR E. – JUHÁSZ I. et al. (2004): A balatoni déli autópálya régészeti lelőhelyeinek környezettörténeti feldolgozása. In. ILON G. (szerk.): ΜΩΜΟΣ III. Őskoros kutatók III. Összejövetelének konferenciakötete. Halottkultusz és temetkezés. Szombathely, 399–420. p.
- SÜMEGI P. (2007): The vegetation history of the Mezőlak area. In. ZATYKÓ CS. – JUHÁSZ I. – SÜMEGI P. (Eds.): Environmental archaeology in Transdanubia. Budapest, 329–330.
- SümeGI P. et al. (2008): Jelentés a valcumi (Fenekpuszta) környezetregészeti kutatásról. Kézirat
- SZABÓ G. (2009): Csalog József bonyhádi mészbetétes temetője az újabb kutatási eredmények és két egyedülálló lelet tükrében. In. BENDÉ L. – LŐRINCZY G. (szerk.): Medinától Etéig. Tisztelgő írások Csalog József születésének 100. évfordulóján. Szentes–Szeged, 283–292. p.
- SZABÓ G. (2017): Problems with the periodization of the Early Bronze Age in the Carpathian basin in light of the older and recent AMS radioncarbon data. Archaeometriai Műhely XIV/2. 99–116.
- SZABÓ G. – HAJDU T. (2011): A mészbetétes edények díszítésének szimbolikája a bonyhádi vegyes rítusú bronzkori temető embertani leleteinek feldolgozása tükrében. Anthropológiai Közlemények 52. 85–108. p.
- SZABÓ G. V. (2016): Hortfunde und Siedlungen. Neue Fakten zum Kontext der spätbronzezeitlichen deponierungen in Ungarn. In. HANSEN, S. – NEUMANN, D. – VACHTA, T. (Eds.): Raum, xabe und vrinnerung. Weihgaben und Heiligtümer in prähistorischen und antiken Gesellschaften. Berlin Studies of the Ancient World 38. Berlin, 165–209. p.
- SZABÓ G. V. – CZUKOR P. (2017): Késő bronzkori arany lábvért Szeged határából. Magyar régészet online magazin 2017 nyár. www.magyarregeszett.hu 1–9. p.
- TERŽAN, B. (1990): The Early Iron Age in Slovenian Styria. Catalogi et Monographiae 25. Ljubjana, 150–208. p.
- TERŽAN, B. (1994): Überlegungen zum sozialen Status des Handwerkers in der frühen Eisenzeit Südosteuropas. Marburger Studien zur Vor- und Frühgeschichte 16. 659–669. p.
- TERŽAN, B. (1997): Heros der Hallstattzeit. Beobachtungen zum Status an Gräbern um das Caput Adriae. In. BECKER, C. – DUNKELMANN, M.-L. – METZNER-NEBELSICK, C. et al. (Hrsg.): Χρόνος. Festschrift für Bernhard Hänsel. Espelkamp, 653–669. p.
- THRANE, H. (1990): Bronzezeitlicher Ackerbau - Beispiel Dänemark. In: FURMÁNEK, V. – HORST, F. (Hrsg.): Beiträge zur Gesichte und Kultur der mitteleuropäischen Bronzezeit II. Berlin–Nitra, 483–493. p.
- TOKAREV SZ. A. (főszerk.) (1988): Mitológiai enciklopédia I. Budapest.
- TOMPA F. (1928): Újabb szerzemények a Nemzeti Múzeum őskori gyűjteményében. Archaeológiai Értesítő 42. 204–206. p.
- TORBRÜGGE, W. (1992): Die frühe Hallstattzeit (HA C) in chronologischen Ansichten und notwendige Randbemerkungen. Jahrbuch des Römisch-Germanischen Zentralmuseums Mainz 39. 425–614. p.
- TORMA I. (1969): A Veszprém megyei régészeti topográfiai kutatások őskori vonatkozású eredményeiről. Veszprém Megyei Múzeumok Közleményei 8. 75–82. p.
- TORMA I. (1972): A kispostagi kultúra telepe Balatongyörökön. Veszprém Megyei Múzeumok Közleményei II. 15–39. p.

ILON GÁBOR: VESZPRÉM MEGYE BRONZ- ÉS KORA VASKORA

TORMA I. (1976): Ein Grab der transdanubischen inkrustierten Keramik aus Esztergom. *MittArchInst* 6. 26–37. p.

TORMA I. (1978): A balatonakali bronzkori sír. *Veszprém Megyei Múzeumok Közleményei* 13. 15–27. p.

TROGMAYER O. (1965): Férfi és női viselet nyomai a tápéi temetőben. *Folia Archaeologica* 17. 51–63. p.

URSUȚIU, A. (2002): Etapa mijlocie a primei vârstă a fierului în Transilvania. Cluj-Napoca.

UZSOKI A. (1963): Bronzkori temető Mosonszentmiklós–Jánosházapusztán. *Arrabona* 5. 5–89. p.

UZSOKI A. (1986): Über die Höhengsiedlung und Hügelgräber von Tihany. In: Jerem E. (Red.): *Hallstatt Kolloquium Veszprém 1984*. *MittArchInst Beiheft* 3. Budapest, 245–250. p.

V. VADÁSZ É. (1983): Előzetes jelentés egy koravaskori halomsír feltárájáról Süttőn. *Communicationes Archaeologiae Hungariae* 19–54. p.

VADÁSZ É. (1992): Későbronzkori település nyomai az M0 autópálya sziget-szentmiklósi nyomvonalának közelében. In: Havassy P. – Selmeczi L. (szerk.): *Régészeti kutatások az M0 autópálya nyomvonalán I*. *BTM Műhely* 5. Budapest, 241–276. p.

V. VADÁSZ É. (1998): A Sághegy környéki kora vaskori halomsírok fém-mellékletei I. Die Metallbeigaben der früheisenzeitlichen Hügelgräber in der Umgebung des Sághegy I. *Savaria Pars Archaeologica* 23/3. 23–49. p.

VARGA I. (1992): Későbronzkori üveggyöngy Bakonyjákóról. *Pápai Múzeumi Értesítő* 3–4. 97–99. p.

VÖRÖS I. (1995): Étel- és állatáldozat leletek Nagydém–Középrépaszta középső bronzkori temetőjében. *Pápai Múzeumi Értesítő* 5. 149–155. p.

VÖRÖS I. (1996): Németbánya késő bronzkori település állatcsontleletei. *Pápai Múzeumi Értesítő* 6. 209–218. p.

WILLIS, K. J. –SÜMEGI P. –BRAUN, M. –BENNETT, K. D. –TÓTH A. (1998): Prehistoric land degradation in Hungary: who, how and why? *Antiquity* 22. 101–113. p.

K. ZOFFMANN ZS. (1994): A Kárpát-medence bronzkori embertani leleteinek taxonómiai és metrikus jellemzői. *Antropológiai Közlemények* 36. 39–50. p.

K. ZOFFMANN ZS. (1999): Anthropological data of the Transdanubian prehistoric populations in the Neolithic, the Copper, the Bronze and the Iron Ages. *Savaria Pars Archaeologica* 24/3. 33–49. p.